SELECTIONS FROM RAGHUVANSHA.

(Useful for School-Leaving Examination).

With Exhaustive Notes

BY

Aravind Lallubhai Mazmudar, B. A.,

ASSISTANT MASTER,

The Bharda New High School,

BOMBAY.

FIRST EDITION.

1927.

Price Rupee One.

SELECTIONS FROM RAGHUVANSHA.

(Useful for School-Leaving Examination).

With Exhaustive Notes

BY

Aravind Lallubhai Mazmudar, B. A.,

ASSISTANT MASTER,

The Bharda New High School.

BOMBAY.

FIRST EDITION.

1927.

Price Rupee One.

PRINTED BY
Vaidya Bhagwanlal Tribhowan,
at Subodhini Press, Bazargate, Fort, Bombay.

PREFACE.

Perhaps an apology is needed in bringing out this small book before the student world.

I had formerly the intention of bringing together, in one small handy book, choice passages from all the works of Kalidasa. With this object in view I had commenced my work when the University of Bombay laid down in the syllabus for the School-Leaving Examination that Sanskrit students were expected to understand simple passages from Raghuvansha. I thereupon dropped the original idea of bringing out selections from all the works of Kālidasa, and, to the already selected passages of Raghuvansha I appended explanatory notes-as fully as necessary-and brought the book to its present form.

I must not fail here to acknowledge my indebtedness to the excellent edition of Raghuvansha by Mr. G. R. Nandargirkar which has been of much help to me off and on.

In conclusion, if the students for whom the book is intended, profit in the smallest degree by the use thereof, I shall deem my labours amply rewarded.

All suggestions shall be thankfully received.

1st May, 1927. A. L. MAZMUDAR.

INDEX.

—:o:—

———

Selections from Raghuvansha.

——:o:——

1

रघुवंशस्य प्रस्तावना.

In the following passage, the poet, beginning with an invocation to God—so necessary to the beginning and completion of a big work like the present one introduces the reader to his intention of composing a big poem on the Raghu Race.

———

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥
क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥
मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥
अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥
सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥
यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥
त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥
रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥
तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

II

दिलीपस्य नन्दिन्याः परिचर्या.

King Dilipa had no son. He was advised by his preceptor Vasistha to serve **नन्दिनी**, the daughter of **कामधेनु**, who, if pleased, would favour him with the grant of a male issue. The following is the lovely description of Sylvan majesty as the King follows the cow to the woodland.

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥
तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥
निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥
व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोःप्रसूतिः ॥ ४ ॥
आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥
स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥
लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥
विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥
मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥१०॥
स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ ११ ॥
पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।
तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १२ ॥
शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १३ ॥
संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १४ ॥

III.

नन्दिन्याः वरप्रदानम्.

Dilipa attended upon the cow as directed by Vasistha for 21 days. The next day the cow, desiring to see how far her devotee was prepared to undergo sacrifice for her, showed herself, by a stroke of miracle, as one attacked by a lion. The King's fervent desire to protect her made him draw an arrow from the quiver, but immediately he found his hand petrified. Then follows an exceptionally beautiful dialogue between the lion

and the cow and the reader finds in it the highest flight of poetie genius which brings forth an excellent piece of Poetic Art, so rare to meet with in Literature.

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तनिरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ १ ॥
सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रैःरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥२॥
तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम्॥३॥
स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥४॥
ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ५ ॥
वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥६॥
वाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ७ ॥
तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः॥८॥
अलं महिपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥९॥
कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्॥१०॥
अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः॥११॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥१२॥
तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥१३॥
तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥१४॥
स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥१५॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥१६॥
प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वसङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षितेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥१७॥
संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥१८॥
मान्यः स मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ १९ ॥
स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥२०॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥२१॥
एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥२२॥
भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥२३॥
अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥२४॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ २५ ॥
एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥२६॥
निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥२७॥
क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ २८ ॥
कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ २९ ॥
सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥३०॥
भवानपीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥३१॥
किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु॥३२॥
संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥३३॥
तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ३४ ॥
तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥३५॥
उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥३६॥
तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥३७॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसुतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्॥३८॥
ततः समानीय स मानिनार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ३९ ॥
संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति समादिदेश ॥४०॥

IV

रघोर्जन्म.

Sudakshina conceivas. The following passage vividly describes the pregnant condition of the queen and thereafter the birth of the son-रघु.

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।
निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥१॥
शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्षत लोध्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥२॥
तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥३॥
दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।
अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा॥४॥
न मे ह्रिया शंसति किंचिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥५॥
उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम् ।
न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥६॥
क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा ।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥८॥
निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥९॥
प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ।१०।
सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥११॥
कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ।१२।
ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।
असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥१३॥
दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ।१४।
अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥१५॥
जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।
अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥
निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७ ॥
स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥१८॥
सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।
न केवलं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि॥१९॥
न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ।२०।

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥२१॥
पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिनेदिने ।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥
उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥२३॥

——:o:——

V

रघुमघोनोः संवादः

रघु has attained youth. दिलीप, intending to perform the hundredth sacrifice, lets loose the sacrificial horse, as was the custom, guarded by रघु who was followed by other princes. Indra, fearful lest the hundredth sacrifice be successfully completed and his position as शतक्रतु be thus jeopordised, takes away, unseen, the sacrificial horse. रघु is non-plussed; नन्दिनी appears to him and through her favour, he is able to visualise objects impossible to be discerned with human eyes. He finds Indra forcibly taking away the horse. Then follows the following charming dialogue between him and Indra; in the end, Indra refusing to restore to him the horse, a battle is fought between them.

————

शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥१॥
मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघातायं कथं प्रवर्तसे ॥२॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ३ ॥
तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४ ॥
इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।
निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ५ ॥
यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ६ ॥
हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यंम्बक एव नापरः ।
तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः ॥ ७ ॥
अतोऽयमश्वः कपिलानुसारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ॥ ८ ॥
ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ९ ॥

VI

इन्दुमत्यजं वृणुते.

Raghu's son, Aja, attends tha Swayamvara of Indumati. Indumati passes by various princes assembled in the pandal without choosing any as her husband. Finally she comes to the place where Aja was seated. Following is the glowing account of how Aja was chosen.

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥ १ ॥
तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।

न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ २ ॥
तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीवेक्ष्य ।
प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ३ ॥
इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।
काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ॥४॥
महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।
चकार बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥५॥
जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।
अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ६ ॥
यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।
वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥७॥
पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ८ ॥
आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् ।
ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥९॥
असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं बिभर्ति ॥१०॥
कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ११ ॥
ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यगृहीत्संवरणस्रजेव ॥ १२ ॥
सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥१३॥
तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदाबभाषे ।
आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ १४ ॥
सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूः ।
आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥ १५ ॥

तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।
अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ १६ ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ १७ ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।
उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ १८ ॥

VII

रघो राज्यत्यागः

The following passage shows how Raghu renounced the kingdom to Aja.

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।
विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत् ॥ १ ॥
गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ २ ॥
तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ ३ ॥
रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।
न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ ४ ॥
स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः ।
समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ ५ ॥
प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।
नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत् ॥ ६ ॥

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।
अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोर्गतौ ॥ ७ ॥

VIII

अजविलापः

This is one of the most popular of Kalidása's passages. Aja and Indumati were once in a garden. The sage Narada was travelling in the sky. A garland of celestial flowers dropped as he passed over their head. The garland fell on the breasts of Indumati; immediately she swooned and lost her life. The following is the lamentation of अज over her death.

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ १ ॥
कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ २ ॥
अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ३ ॥
स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४ ॥
अथवा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा ।
यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता ॥ ५ ॥
कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ६ ॥
ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।
परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छ्य गतासि मामितः ॥ ७ ॥

दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तया विना ।
सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ८ ॥
सुरतश्रमसंभृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।
अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ९ ॥
मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ १० ॥
कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ११ ॥
तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ १२ ॥
इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
निशिसुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ १३ ॥
शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।
इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥१४॥
नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥१५॥
कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
पृषतीषु विलोलमिक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ १६ ॥
त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ १७ ॥
मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥ १८ ॥
कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥१९॥
स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥२०॥

तव निश्वसितानुकारिभिर्बकुलैरर्धचितां समं मया ।
असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते ॥२१॥
समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ २२ ॥
धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ २३ ॥
गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥२४॥
मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।
अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकपनतं जलाञ्जलिम् ॥ २५ ॥
विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ २६ ॥
विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्रुतशाखारसबाष्पदूषितान् ॥ २७ ॥
अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ २८ ॥
प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
न चकार शरीमग्निसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ २९ ॥

IX

अजं प्रति वसिष्ठस्य संदेशः

The preceptor वसिष्ठ, himself being engaged in a sacrifice, and therefore unable to go personally, sends a message of condolence, through one of his disciples, to Aja, at the death of Indumati.

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।
न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतम् ॥ १ ॥

मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।
शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ २ ॥
पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।
स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ३ ॥
चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ४ ॥
स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ५ ॥
भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।
इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ६ ॥
क्रथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।
उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ७ ॥
तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८ ॥
उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।
मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम् ॥ ९ ॥
रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ १० ॥
अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।
स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ११ ॥
मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ १२ ॥
अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ १३ ॥
स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।
विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपाश्चितम् ॥ १४ ॥

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥१५॥
स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥१६॥
तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथंचिद्बालत्वादवितथसूनृतेन सूनोः ।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैःप्रियायाःस्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ।१७।

X

वसन्तवर्णनम्.

Dasharatha, son of Aja, is now the king. At spring-time he goes on a hunting expedition, which was to result in the curse by Shravana's father by which he was to die bereft of his sons in his old age. The following few select verses give the description of the spring in the woodland.

अथ समावव्रते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।
यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरञ्जितविक्रमम् ॥ १ ॥
जिगमिषुर्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।
दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत् ॥ २ ॥
कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।
इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ ३ ॥
कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।
किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥४॥
उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत किंशुके ।
प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ ५ ॥]
प्रथममन्यभृताभिरुदीरितः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।

सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥ ६ ॥
श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव माणिभिः ॥ ७ ॥
ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।
पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ८ ॥
शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखलाः ।
विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ९ ॥
उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।
सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः ॥ १० ॥
अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ११ ॥
अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।
न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥ १२ ॥
अमदयन्मधुगन्धसनाथया किसलयाधरसंगतया गनः ।
कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ १३ ॥
अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामबलाजनः ॥ १४ ॥
त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ १५ ॥

XI

देवा विष्णु स्तुवन्ति.

Gods praise Vishnu.

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषाम् ।
अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १ ॥

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।
अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ २ ॥
रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।
देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ ३ ॥
अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।
अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ ४ ॥
हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।
दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ ५ ॥
सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ ६ ॥
सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ ७ ॥
अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ ८ ॥
अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ ९ ॥
शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।
पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ १० ॥
बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ ११ ॥
त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये ॥ १२ ॥
प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव ।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ १३ ॥
केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ १४ ॥

उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ १५ ॥
अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किंचन विद्यते ।
लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ १६ ॥
महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ १७ ॥

XII

पुष्पकविमानेन ससीतो रामो लङ्काया निवर्तते.

The following is the vivid description of various scenes as observed from the Pushpaka aerial car by Rama as he was triumphantly bearing back Sita from Lanka, after killing Ravana.

(Only the selected verses have been included.)

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥
वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥
गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥
तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ४ ॥
नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥ ५ ॥
पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ६ ॥

एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ ७ ॥
कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ ८ ॥
क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद्घनानां पततां क्वचिच्च ।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ ९ ॥
अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥१०॥
सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥ ११ ॥
त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन्वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥१२॥
एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥ १३ ॥
उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ १४ ॥
एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ १५ ॥
अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ १६ ॥
भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भः परिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ।१७।
हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥१८॥
एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ १९ ॥

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥ २० ॥
एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ २१ ॥
त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ २२ ॥
असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ २३ ॥
पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ २४ ॥

XIII

अरण्ये त्यक्तायाः सीताया रामं प्रति संदेशः.

Sita sends the following pathetie message to Rama through Laxmana when the latter abandons her in the forest through Rama's commands.

वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ १ ॥
कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥ २ ॥
उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥ ३ ॥
निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ४ ॥
किंवा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ५ ॥

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥६॥
नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ७ ॥

XIV

वाल्मीकेन सीतायाः समाश्वासनम्.

The sage Valmiki welcomes Sita to his own hermitage when she was abandoned in the forest.

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥१॥
उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकत्थनेऽपि ।
त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ २ ॥
तवोरुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥३॥
तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ४ ॥
अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां वगाह्य ।
तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ५ ॥
पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥६॥
पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७ ॥

XV

अयोध्याया अधिदेवता कुशं प्रार्थयते.

Ayodhya has been deserted by its people who followed Rama in his final journey to heaven, and is lying totally vacant. Kusha has made Kushavati his capital. Being pained at Ayodhya's isolated state, its presiding deity approached one mid-nignt Kusha as he was sleeping in his bed-chamber. The following is the plaintive complaint of the Ayodhya-deity.

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।
कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषामदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ १ ॥
सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ २ ॥
अथानपोढार्गलमप्यगारं छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम् ।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ३ ॥
लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ४ ॥
का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघुणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ५ ॥
तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां जानीहि राजन्नधिदेवतां माम् ॥६॥
वस्वौकसारामभिभूय साहं सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ ७ ॥
निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः स वाह्यते राजपथः शिवाभिः ।८।

सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्चरणान्सरागान् ।
सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे ॥ ९ ॥
चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।
नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १० ॥
कालान्तरश्याममुधेषु नक्तमितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।
त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥११॥
आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।
वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥१२॥
रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ १३ ॥
बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।
उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ १४ ॥
तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ।
हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ १५ ॥
तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।
पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥ १६ ॥

XVI

ग्रीष्मागमः

The Beginning of Grishma.

अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयमेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।
निःश्वासहार्यांशुकमाजगाम घर्मः प्रियावेषमिवोपदेष्टुम् ॥ १ ॥
अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।
आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ २ ॥

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।
उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥३॥
दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।
उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥ ४ ॥
वनेषु सायंतनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु ।
प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ ५ ॥
स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षताङ्के भूयिष्ठसंदष्टशिखं कपोले ।
च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां शिरीषपुष्पं सहसा पपात ॥ ६ ॥
यन्त्रप्रवाहैः शिशिरैः परीतान्रसेन धौतान्मलयोद्भवस्य ।
शिलाविशेषानधिशय्य निन्युर्धारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः ॥ ७ ॥
स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु ।
कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥ ८ ॥
आपिञ्जरा बद्धरजःकणत्वान्मञ्जर्युदारा शुशुभेऽर्जुनस्य ।
दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोषात्खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥९॥
मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च ।
संबध्नता कामिजनेषु दोषाः सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥१०॥
जनस्य तस्मिन्समये विगाढे बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।
तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थौ नृपतिः शशी च ॥ ११ ॥

XVII

प्रकीर्णश्लोकचरणानि सूक्तयश्च.

1. प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः । [I 79]

2. भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि । [II 22]

3. पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरै रभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे भूयश्च भूमे र्धुर माससञ्ज ॥ [II 74]

4. क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति । [III 29]

5. पदं हि सर्वत्र गुणै र्निधीयते । [III 62]

6. अथ सविषयव्यावृतात्मा यथाविधि सूनवे नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये गलितवयसामिक्ष्वाकूणा मिदं हि कुलव्रतम् ॥ [III 70]

7. आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव । [4 86]

8. सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा । [V 13]

9. स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिंचनत्वं मखजं बिभर्ति ।
पर्यायपीतस्य सुरै र्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ [V 16]

10. रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात्स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात ॥ [V 37]

11. शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य । [V 54]

12. निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वतीच ।
कान्त्या गिरा सूनृतयाच योग्या त्वमेव कल्याणि तयो स्तृतीया ॥ [VI 29]

13. भिन्नरुचिर्हि लोकः । [VI 30]

14. आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।
वृत्ति स्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ [VII 22]

15. हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानो रुदियाय धूमः ।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ [VII 26]

16. प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते । [VIII 40]

17. अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमिलिताः । [IX 74]

18. अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् । [X 6]

19. तेजसां न हि वयः समीक्ष्यते । [XI 1]

20. सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् । [XI 50]

21. पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ [XI 75]

22. अत्यारुढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः [XII 33.]

23. काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः । [XII 69]

24. किमात्मनिर्वादकथा मुपैक्षे जायामदोषामुत संत्यजामि ।
इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वा दासीत्स दोलाचलचित्तवृतिः ॥ [XIV 34]

25. अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः । [XIV 85]

26. छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः [XIV 40]

27. आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया । [XIV 46]

28. न ह्यकालभवो मृत्यु रिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् । [XV 44]

29. अम्बुगर्भो हि जीमूत श्चातकै रभिनन्द्यते । [XVI 60]

30. स्वादुभिस्तु विषयै र्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते । [XIX 49]

इत्यलम्.

I.

1. वागर्थाविव संपृक्तौ As closely united as speech and sense. सम्पृक्त Past Pass. Participle of पृच् with सम्. वागर्थाविव is one whole compound to be taken as सुप्सुप् समास. वागर्थप्रतिपत्तये-for the proper understanding of words and their meanings.

2. क्व-क्व shows antithesis. Where on one side-where on the other. Where on one hand is the Race sprung from the Sun, and where on the other hand is my short spanned intellect? (Verily) I am desirous of crossing, through infatuation, the ocean difficult to be crossed over, only with a raft. अल्पः विषयः (region, range, scope) यस्याः सा of limited range; short-spanned. सूर्यः प्रभवः यस्य सः सूर्यप्रभवः वंशः। तितीर्षुः Desiderative of तृ. Desirous of crossing. उडुप M. & N. a raft.

3. मन्दः (तथापि) कवियशःप्रार्थी (अहं) प्रांशुलभ्ये फले लोभात् उद्बाहुः वामनः इव उपहास्यतां गमिष्यामि।

Dull as I am, and yet desirous to have the fame of a poet, shall be ridiculed (by the people) even as a dwarf, stretching forth, through greed, his hands at a fruit obtainable only by a tall man. कवीनां यशः तत् प्रार्थयते इति. उपपद समास coveting the fame of a poet. उद्गतः बाहुः यस्य सः उद्बाहुः। प्रांशुना (एव) लभ्ये प्रांशुलभ्ये।

4. अथवा पूर्वसूरिभिः कृतवाग्द्वारे अस्मिन्वंशे वज्रसमुत्कीर्णे मणौ सूत्रस्य इव मे गतिः अस्ति।

कृतं वाग् एव द्वारं यस्य तस्मिन् कृतवाग्द्वारे। The verse means: or rather in this dynasty where (for the correct information or the history thereof) the door in the form of poetical works (on the Raghu Race) has (already) been made by

ancient poets (वाल्मीकि and others), I have an entrance (too), just as a thread (has an entrance) in a precious stone bored by a diamond pin. वाक् may here mean poetical works like रामायण etc.

5-9. सोऽहम् I who am such i. e. such as I am. आजन्मशुद्धानाम् and all other adjectives ending in gen. plural qualify the noun रघूणाम् in the 9th stanza. The verses 5-9 should be taken to-gether. Construe them thus: Such as I am, I, though my power of speech is small (तनुवाग्विभवः अपि सन् in the 9th verse), yet, being stirred to this inconsiderate act by the virtues of the scions of रघु race falling on (i. e. reaching) my ears, shall describe the lineal descendency of the Raghus (तद्गुणैः etc. in the 9th verse). All the adjectives that precede qualifies this रघूणाम्. आजन्मशुद्धानां pure from their very birth. जन्म आरभ्य आजन्म। आजन्मशुद्धानाम् The preposition आ in this and all other following adjectives shows मर्यादा or अभिविधि (inclusion). आफलो० whose actions continued till the fruition of their objects. आसमुद्रक्षितीशानाम् who lorded over the earth upto the skirts of the ocean (i. e. who reigned over regions surrounded by the sea.) आनाक० whose chariots could go (unchecked) upto the heaven (नाक). आनाकं रथस्य वर्त्म येषां तेषाम्।

विधिं अनतिक्रम्य यथाविधि यथाविधि हुतः अग्निः यैः तेषाम्। Solve other compounds beginning with यथा as यथाविधि has been solved. Who performed holy rites to the fire according to the rules. यथाकामा० who honoured the supplicants according to

their desires (i. e who fulfilled their desires). यथापराध० Whose punishments were proportionate to the offence (of the misdoers). यथाकाल० Who were active (roused to action) at the proper time.

त्यागाय etc. संभृतः अर्थः यैः who collected wealth only to be given away (in charity to the poor) ; सत्याय etc. Who were of reserved speech for the sake of truth; यशसे etc. who desired to conquer only for fame (not through lust or greed). गृहमेधिन् A house-holder. गृहैः (दारैः) मेधन्ते (संगच्छन्ते) इति; who were house-holders only for progeny. अभ्यस्ता विधा यैः तेषाम् who acquired learning in boyhood; who sought for pleasures (only) in their youth; and who developed an ascetic bent of mind in the old age. मुनीनां वृत्तिः इव वृत्तिः येषाम् तेषाम्. अन्ते योगेन तनुत्यजाम् (तनुं त्यजन्ति इति तनुत्यजः तेषाम्) who at last gave up their body by Yogic means.

10. The wise, therefore, who can discriminate between good and bad may give ears to me; for the purity or impurity (श्यामिका) of gold (हेमन्) is tested in fire (only). सत् च असत् च तयोः व्यक्तिः (discrimination) तस्या हेतवः (कर्तारः doers).

II

1. अथ यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यां पीतप्रतिबद्धवत्सां ऋषेः धेनुं वनाय मुमोच ।

Then in the morning the lord of the people unto whom his fame was as a great wealth, let loose for (going to) the forest the cow of the sage, who had been made to accept

powdered sandle-wood and a garland, and whose calf had first sucked her and then was tied up (to the post). जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यया । आदौ पीतः पश्चात् प्रतिबद्धः पीतप्रतिबद्धः । पीतप्रतिबद्धः वत्सः यस्याः सा ।

2. अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी खुरन्यासपवित्रपांसुं तस्याः (धेनोः) मार्गं श्रुतेः अर्थम् स्मृतिः इव अन्वगच्छत् । The lawful wife of that lord of men, who topped the list of (i. e. who could be ranked first among) the stainless women, followed her (i. e. the Cow's) path whose dust was sanctified by the prints of her hoofs just as स्मृति follows the sense of श्रुति. खुराणां न्यासेन पवित्राः पांसवः यस्य तम् । पांसुल full of faults. न पांसुला अपांसुला ।

3. निवर्त्य Absolutive participle from the causal of वृत् with नि. सौरभेयी the daughter of सुरभि, the celestial cow. पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां गोरूपधरां उर्वीं इव स राजा सौरभेयीं जुगोप । The king began to look after the cow as if she were the Earth herself who had assumed the form of a cow, with her four oceans turned into four udders. यशोभिः सुरभिः–Charming with his fame

4. व्रताय अनुचरेण तेन शेषः अपि अनुयायिवर्गः न्यषेधि । ' By him who was attending upon (the cow) for (the fulfilment of) the vow was sent away even the remnant of his servants. ' Why ? The next line gives the reason: he needed not the proteccion of his body by another (अन्यतः तस्य शरीररक्षा न); descendents of मनु are self-valour-protected. स्वं वीर्यं तेन गुप्ता मनो प्रसूतिः ।

5. सम्राट् तस्याः समाराधनतत्परः अभूत् ' The king became seriously occupied in propitiating her'. How ?

आस्वादवद्भिः तृणानां कवलैः by the palatable mouthfulls of grass; कण्डूयनैः by scratching; दंशानां निवारणैः by the warding off of the forest flies (दंश) and अव्याहतैः स्वैरगतैः च and by allowing her to rove at will. अव्याहत Unchecked; स्वैरगत rambling at will. स्वैरं गतम्।

6. The King followed her as (if he were) her shadow. He stood when she stood; he moved when she moved; he sat down when she sat; he drank (lit. felt desirous for) water when she took it. आसनबन्धे धीरः firm in the sitting posture.

7. न्यस्तचिह्नां अपि तेजोविशेषानुमितां राजलक्ष्मीं दधानः सः Bearing the royal lustre, the insignia of which were laid aside, yet which could be (easily) inferred from the abundance of splendour. As the king walked into the forest, no royal insignia such as crown, mace etc. were there to show his royalty; yet the beaming lustre about him bespoke of his kingly state. अनाविष्कृता दानराजिः (दानस्य राजिः) यस्य सः. अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः. The king, bearing the royal lustre etc. (see above) appeared like a mighty elephant on whom the lines of rut were not visible, and yet who was, from within, in the condition of being in rut.

8. दावः forest. लतानां प्रतानैः (tendrils) उद्ग्रथिताः तैः The king, with his hair tied up into a knot with the tendrils of creepers, and having his bow strung roamed about in the forest, as if, under the pretext of protecting the

sacrificial cow of the sage, he desired to bring round (or chastise) the forest beasts. ज्यां अधिगतं अधिज्यं. अधिज्यं धनुः यस्य सः. अपदेशः a pretext.

9. पाशभृत् is the God वरुण. पार्श्वे अनुचरन्ति ते पार्श्वानुचराः followers. विसृष्टाः पार्श्वानुचराः येन by whom had been sent away (all his) followers. Construe the verse thus; विसृष्टपार्श्वानुचरस्य पाशभृता समस्य तस्य (दिलीपस्य) पार्श्वद्रुमाः उन्मदानां वयसां विरावैः आलोकशब्दं उदीरयामासुः इव. The trees on both sides (of the way) uttered forth words of panegyric as it were, to him who had dismissed all his followers, and who was equal (in prowess) to the God Varuna, with the joyous warblings of maddened (with joy) birds. आलोकशब्दं words expressive of panegyric.

10. मरुत्प्रयुक्ताः (set in motion by the wind) बाललताः आरात् अभिवर्तमानं (approaching near) मरुत्सखाभं अर्च्यं (fit to be honoured) तं (दिलीपं) पौरकन्याः आचारलाजैः इव प्रसूनैः अवाकिरन्. On him who deserved to be honoured and who was lustrous like the friend of wind (i. e. अग्नि) did the young creepers shower, as he approached near, flowers like the virgins of the city showering the customary Lajas. मरुतः सखा तस्य इव आभा यस्य सः. लाजः fried grain. अवाकिरन् covered him over with.

आचारार्थैः लाजैः आचारलाजैः the customary लाजs i. e. fried rice-grain.

11. This again is one of excellent verses. The holes of the long bamboos that grew spontaneously in the woods were filled with wind and there was a deep sound resembling that of a flute. The poet imagines that the वनदेवताs

were singing his fame to the accompaniment of the music of flutes. मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिः कीचकैः आपादितवंशकृत्यं कुञ्जेषु वनदेवताभिः उच्चैः उद्गीयमानं स्वं यशः सः शुश्राव. मारुतेनपूर्णानि रन्ध्राणि येषां ते मारुत० कीचकः a bamboo. आपादितं वंशकृत्यं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा. He heard his own fame sung loudly by the sylvan fairies in the creeper-bowers to the accompaniment of the flute-like music issuing from the bamboos whose holes were filled with wind (lit.........in the creeper-bowers in such a way that the bamboos with their holes filled with wind acted as flutes.)

12. गिरिनिर्झराणां (hill-brooks) तुषारैः (sprays) पृक्तः (mixed or surcharged with) अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी (अनोकहानां ईषत् कम्पितानि पुष्पाणि तेषाम् गन्धवान् surcharged with the fragrance of gently-moving flowers of trees) पवनः अनातपत्रं (having no umbrella) आतपक्रान्तं आचारपूतं तं सिषेवे. आचारेण पूतं pure by (in.) conduct. न अस्ति आतपत्रं यस्य सः अनातपत्रः.

13. गोप्तरि तस्मिन् वनं गाहमाने Loc. Abso. Construction. As that protector (of men) entered the forest वृष्ट्या अपि विना दवाग्निः शशाम. The forest conflagration was quelled even without a shower; फलपुष्पवृद्धिः विशेषा आसीत्. The growth of fruits and flowers was greater; सत्त्वेषु (among beasts) अधिकः (the stronger one) ऊनं (the weaker one) न बबाधे oppressed.

14. पल्लवस्य रागः स इव ताम्रा (red as the colour of a sprout) पतंगस्य प्रभा (the light of the sun) मुनेः धेनुः च दिगन्तराणि (दिशां अन्तराणि the intervening spaces between the four cardinal points) संचारपूतानि कृत्वा (संचारेण by ramblings पूतानि purified)

दिनान्ते (at evening) निलयाय गन्तुं प्रचक्रमे (set out for their homes).

III

1 अन्येद्युः Next day. गौर्याः गुरोः of the father of Gauri i. e of Himalaya. गङ्गायाः प्रपान्तः (a fall, a cataract) तस्य अन्ते निरूढं शष्पं (grass) यस्मिन् तम्. 'Next day, the sacrificial cow of the sage, desirous to test the sincerity of her follower entered a cave of the Himalayas, in which grass had grown on the skirts of a cataract'.

2 सा धेनुः हिंस्रैः (by wild beasts) मनसा अपि दुष्प्रधर्षा (unassailable) इति अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन नृपेण अलक्षिताभ्युत्पतनः सिंहः (i. e. a lion whose अभ्युत्पतन–spring–was अलक्षित-unnoticed by the king who had cast his eyes on the beauty of the mountain, thinking that the cow was unassailable by the wild beasts even in thought) प्रसह्य तां चकर्ष किल–feigned to seize her forcibly. प्रहिते ईक्षणे (eyes) येन सः.

3. गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घं तदीयम् आक्रन्दितं आर्तसाधोः (आर्तेषु साधुः तस्य) नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिं रश्मिषु आदाय इव निवर्तयामास. Her bellowing rendered deeper by the echo arising from the cave drew back the sight, rivetted on the lord of mountains, of the king, who was kind to the oppressed, as if drawing it by means of reins. गुहायां निबद्धः यः प्रतिशब्दः तेन दीर्घम् रश्मिषु आदाय इव as if by taking (i. e. catching) it in a coil of cords.

4. धनुर्धरः सः (नृपः) पाटलायां गवि तस्थिवांसं केसरिणं सानुमतः धातुमय्यां अधित्यकायां प्रफुल्लं लोध्रद्रुमं इव ददर्श The King, who

had his bow in his hand saw the lion sitting upon the pale-red cow. just like the full-bloomed Lodhra tree (standing) upon the table-land of a mountain surfaced with red metallic minerals. सानुमतः of the mountain. पाटल pale-red धातुमयी abounding in red minerals.

5. The verse presents alliteration. Construe it thus: ततः मृगेन्द्रगामी शरण्यः प्रसभोध्धृतारिः नृपतिः जाताभिषङ्गः (सन्) वध्यस्य मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात् शरं उद्धर्तुं ऐच्छत्। मृगेन्द्रवत् गच्छति इति मृगेन्द्रगामी. शरण्यः a refuge (to the distressed). जातः अभिषङ्गः यस्य who felt humiliated. प्रसभेन उद्धृताः अरयः येन. 'Then the king, whose gait was graceful as that of a lion, who was a refuge to the distressed and who had eradicated his enemies with sheer force, felt humiliated and desired to draw forth from the quiver an arrow for the destruction of the lion that deserved destruction.'

6. प्रहर्तुः तस्य वामेतरः करः नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे सायकपुङ्खे एव सक्तांगुलिः (सन्) चित्रार्पितारम्भ इव अवतस्थे। वामात् इतरः वामेतर: other than the left i. e the right सक्ताङ्गुलिः adj to करः. कङ्कपत्र the feathers of the कङ्क bird. नख० नखानां प्रभाभिः भूषितानि कङ्कस्य (नाम पक्षिणः) पत्राणि यस्य तस्मिन् चित्रे अर्पितः आरम्भः यस्य स इव Lit whose action was(not real but) as if drawn in a picture. Translate it thus: The right hand of the striker whose fingers had stuck to the end of the arrow (सायकस्य पुङ्खे) whose herons' feathers were brightened by the lustre (issuing from) of the nails, remained petrified as if (it had been only) drawn in a picture.

7. बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः स राजा मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः भोगी इव अभ्यर्णम् (who had aproached or come near) आगस्कृतम् (offender) अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिः अन्तःअदह्यत। बाहोः प्रतिष्टम्भेन (restraint) विवृद्धः मन्युः यस्य सः. मन्त्रेण औषधिना च रुद्धं वीर्यं यस्य सः मन्त्रौ० 'The King, whose anger was incensed at the restraint over his arm, began to boil internally with the fire of his own virility (तेजोभिः) that touched not the offender although (he was) very near like a serpent (भोगी) whose power has been checked by an incantation and a drug.

8. Note the alliteration. निगृहितधेनुः सिंहः आर्यगृह्यं मनुवंशकेतुं सिंहोरुसत्त्वं आत्मवृत्तौ विस्मितं तं (दिलीपं) मनुष्यवाचा विस्मायायन् निजगाद. आर्याणां गृह्यं a partisan i. e. the ally of the noble. सिंहः इव उरुसत्त्वः सिंहो० विस्मायायन् Pres. Parti. of the causal of स्मि with वि. Then the lion, who had seized upon the cow, spoke to him who was the friend of the noble, who was (as) the banner of the मनु race, who was mighty as a lion and who was astonished at his own predicament, surprising him with his human speech.

9. From here begins the charming dialogue between the King and the lion. "Enough of any exertion, oh King; thy missile, even if discharged, will have no effect (against me); the force of the wind which has the strength only to uproot trees cannot prevail against a mountain."

शिलोच्चयः a mountain पादपानां उन्मूलने शक्तिः यस्य सः which has strength sufficient only to uproot

the trees. न मूर्च्छति has no effect on i. e. cannot prevail against.

10. The lion now proceeds to relate who he was etc.

' Know me (oh king,) to be Kumbhodara, the friend of Nikumbha and a servant of God Shiva, whose (i. e. my) back has been sanctified by the favor of placing his foot when he (Shiva) desired to mount upon his bull white as mount Kailasa.' पादस्य अर्पणं तदेव अनुग्रहः तेन पूतं पृष्टं यस्य तम्. When Shiva wished to ride the bull, he placed one of his feet on Kumbhodara's back, using it as a stepping stone. कैलासः इव गौरं तम्. आरुरोक्षोः Gen. of Desiderative from रुह् with आ.

11. You observe this देवदारु in front of you. It was adopted as a son by Shiva; he has (therefore) enjoyed (or relished) the taste of Skanda's mother's milk which flowed from her breasts resembling golden jars. हेमकुम्भः एव स्तनः when taken with देवदारु; हेमकुम्भ इव स्तनः when taken with Skanda as translated above. Skanda was supplied with milk from Gold-jar-like breasts of पार्वती. देवदारु was watered with golden pitchers as though they were her breasts.

12. कदाचित् कटं (temples) कण्डूयमानेन वन्यद्विपेन अस्य त्वग् उन्मथिता. Once its bark was peeled off by a wild elephant while scratching his temples against it. अथ (thereupon) अद्रेः तनया (पार्वती) असुरास्त्रैः आलीढं सेनान्यं इव एनं शुशोच. Thereupon did Parvati lament over him as much as she would lament over

स्कन्द wounded by the missiles of demons. सेनानी –the leader of an army, here स्कन्द.

13. तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं शूलभृता अङ्कागतसत्त्ववृत्ति सिंहत्वम् विधाय अस्मिन् अद्रिकुक्षौ अहं व्यापारितः।

From that very time have I been posted in this mountain cave by the Trident-bearing God to scare away the wild elephants after having been given the form of the lion wherein (i. e. in which state of form) the subsistence is to be made upon the animals that fall within the grasp. अङ्कं आगताः सत्त्वाः वृत्तिः यस्मिन्.

14. परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला (प्रदिष्टः कालः यस्याः सा) उपस्थिता एषा शोणितपारणा सुरद्विषः चान्द्रमसी सुधा इव क्षुधितस्य तस्य मे तृप्त्यै अलम्. For the satisfaction of me, who am hungry, this meal of blood, the time for which has been ordained by the Great Lord, and which has presented itself of its own accord, is quite sufficient, even as the Lunar Nectar sufficeth to serve as a meal to Rahu. पारणा a meal after the fast. The blood of the cow was a पारणा unto him.

15. स त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व Thou who art such may therefore return without feeling ashamed; भवान् गुरोः दर्शिता शिष्यस्य भक्तिः येन सः तथोक्तः। Thou art one as has shown a disciple's devotion due unto a preceptor. यद् रक्ष्यं (charge) शस्त्रेण अशक्यरक्षं स्यात् तद् शस्त्रभृतां यशः न क्षिणोति. रक्ष्यं that which is to be protected, a charge. That charge whose protection by arms is impossible, does not at all impair the glory of a warrior (lit

one who has a weapon) (if the charge comes to any harm).

16. Having heard this proud speech of the lord of beasts (the lion), the lord of men, whose missile was held back (i. e. who found that his missile was held back) by the prowess of God Shiva, moderated his sense of self reproach. गिरौ शेते इति गिरिशः an epithet of Lord Shiva; the word must be clearly differentiated from गिरीशः which means गिरीणां ईशः the lord of mountains i. e. the Himalayas.

17. तत्पूर्वसङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः (अत एव) वज्रं मुमुक्षन् त्र्यम्बकवीक्षितेन जडीकृतः वज्रपाणिः इव (स्थितः सः नृपः) एनम् च प्रत्यब्रवीत्. The King who had failed in his attempt at the discharge of an arrow–a discharge which had for the first time met with restraint–and who thus resembled Indra desirous of discharging thunderboldt but petrified by a glance of the Three-eyed God (Shiva), spoke to him. वितथः प्रयत्नः यस्य सः वितथ० सः एव पूर्वः (first) सङ्गः (restraint) यस्य तस्मिन् adj. to इषु० the discharge that met with a restraint for the first time in this case. वज्रं पाणौ यस्य सः वज्र० त्रीणि अम्बकानि (eyes) यस्य सः त्र्यम्बकः. मुमुक्षन् desiderative from मुच्.

18. मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य मम यद् वचः अहं विवक्षुः तद् कामं हास्यं; भवान् हि प्राणभृतां अन्तर्गतं सर्वं भावं वेद, अतः अहं अभिधास्ये। The words which I whose movements have been restrained, am desirous of addressing to you (just now), oh lord of beasts, shall appear most likely ridiculous to you; (even then) as you know the inner sentiments of living

beings, I will give them out. संरुद्धाः चेष्टाः यस्य सः संरुद्ध० विवक्षुः Desirous of speaking.

19. स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः स (शिवः) मे मान्यः। True indeed that God Shiva, the cause of the creation (सर्ग), preservation (स्थिति) and destruction (प्रत्यवहार) of all things animate (जंगम) and inanimate (स्थावर), is adorable to me; पुरस्ताद् नश्यत् आहिताग्नेः गुरोः इदं धनं अपि अनुपेक्षणीयम्–'on the other hand, this property too of my preceptor who maintains the sacrificial fire, which is being destroyed before my eyes, cannot be neglected–I cannot allow this cow, which is the property of my preceptor and of whom I am the guard, to be destroyed before my very eyes आहितः अग्निः येन सः अहिताग्निः.

20 स त्वम् मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं निर्वर्तयितुं प्रसीद. Thou, who art such, (i. e. such a one as thou), be pleased to appease your hunger (lit. carry out your maintenance of body) with this body of mine; while दिनावसानोत्सुकबालवत्सा महर्षेः इयं धेनुः विसृज्यताम्; let this cow of the sage, whose young calf is eager to see her it being the close of the day, be released. The king proposes that the lion, instead of appeasing his hunger, (which he must) by devouring the cow, should eat him up, thus allowing the cow to return to the hermitage.

21 अथ सः भूतेश्वरपार्श्ववर्ती (the attendant of Shiva) गिरीगह्वराणां अन्धकारं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् (breaking down the darkness of the caves of the mountain with the rays of his teeth) किञ्चिद्

विहस्य अर्थपतिम् बभाषे. भूतानाम् ईश्वरः भूतेश्वरः तस्य पार्श्वम् वर्तते इति. उपपद तत्पुरुष. अन्धकारं शकलानि कुर्वन् seems to be an odd construction, but full of poetical imagination. The meaning would have been easily clearer if the construction had been अन्धकारं शकलीकुर्वन्, but then it would have lost its poetic charm. The rays issuing out of the pearl-white teeth of the lion dispelled the darkness of the mountain caves.

22 From here again begins the beautiful argumentation of–nay, a luring, tempting, seductive speech–of the lion. Construe the verse thus: जगतः एकातपत्रं प्रभुत्वं, नवं वयः इदं कान्तं वपुः च, (इति) बहु, अल्पस्य हेतोः हातुम् इच्छन् त्वम् मे विचारमूढः प्रतिभासि–you, who desire to abandon much–the unrivalled sovereignty of the world, young age, and this charming form–for the sake of a trifle (i. e. the cow), appear to me unwise in your decision. एकातपत्रम् एकम् एव आतपत्रम् (umbrella) यस्मिन्–adj. to प्रभुत्व. The sovereignty which admits of only one royal umbrella; i. e. the sovereignty for which there was no rival. दिलीप was the sole suzerain of the land. आतपात् त्रायते इति आतपत्रम् umbrella. विचारेमूढः विचारमूढः.

23. This is another argument. तव भूतानुकम्पा चेत्, इयं एका (एव) गौः त्वदन्ते स्वस्तिमती भवेत्; (हे) प्रजानाथ जीवन् पुनः पिता इव प्रजाः उपप्लवेभ्यः शश्वत् पासि. If you entertain a feeling of humane compassion (lit. compassion for other creatures), only this cow will be safe (स्वस्तिमती) at your destruction;

but (पुनः) if you live (lit. living), oh lord of people, you can ever protect your people, as their father, from all their troubles. उपप्लव adversity. पासि is in the present tense, having the sense of the future. त्वदन्ते तव अन्ते त्वदन्ते.

24. This is one more argument. अथ ऐकेधनोः अपराधचण्डात् कृशानुप्रतिमात् गुरोः बिभेषि, (तर्हि) अस्य (गुरोः) मन्युः घटोध्नीः गाः कोटिशः स्पर्शयता भवता विनेतुं शक्यः । एका एव धेनुः यस्य सः adj. to गुरोः अपराधे चण्डः अपराधचण्डः furious at the fault (being committed). Adj to गुरोः. कृशानुः प्रतिमा (उपमा) यस्य सः कृशानुप्रतिमः who can be compared to fire, i. e. the very image of fire. adj. to गुरोः. घटा इव ऊधांसि यासाम् ताः Who have udders resembling (i. e. as big as) pots. 'If you are afraid of your preceptor who possesses only one cow, who is the very image of fire, and who will (therefore) grow furious at this fault being committed, it is just possible for you to appease his rage by presenting him (lit making him touch) crores of cows, whose udders are as big as jars. स्पर्शयता instr. sing. of the Present Participle of the causal of स्पृश्.

25. तद् (then) कल्याणपरंपराणां भोक्तारं ऊर्जस्वलम् आत्मदेहम् रक्ष. ऋद्धम् रि राज्यम् महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नं ऐन्द्रम् पदम् (इति) आहुः। 'Then preserve your mighty self which can enjoy a series of blessings, for thy say (i. e. it is well-known) that a prosperous kingdom is (verily) the position of Indra, only different from it by reason of its having contact with the earth.' The lion says that the enjoyment

of a prosperous kingdom and the enjoyment of the इन्द्रपद are just the same. the only difference is that इन्द्र holds his sway in the heaven while a king on the earth. The lion thus tempts the king not to leave off such heavenly bliss for the sake of one cow. कल्याणानाम् परंपरा: series of blessings-happinesses. मह्याः तलः महीतलः तस्य स्पर्शनम् एव महीतलस्पर्शनमात्रम् तेनभिन्नम् महितल०.

26. मृगन्द्रे एतावद् उक्त्वा विरते (सति) गुहागतेन अस्य प्रतिस्वनेन (echo) शिलोच्चयः अपि प्रीत्या तम् एव अर्थम् क्षितिपालम् उच्चैः अभाषत इव। When the lion stopped having said this much, even the mountain as if repeated loudly with pleasure the same purport, by means of the reverberation (of the lion's words) that resounded in the caves. प्रतिस्वन an echo. शिलानाम् उच्चय: A mountain. The lion stopped speaking; the echoes resounding in the caves showed as if the mountain eagerly offered the same advice to the king, repeated word for word.

27. Having heard the speech of the attendent of the God (Shiva), the lord of men, who had grown much more compassionate by reason of his being looked at by the cow with eyes tremulous on account of being seized upon by him (i. e. the lion), thus once more replied, तस्य (सिंहस्य) अध्यासितम् (seizure, grasp) तेन कातरे अक्षिणी यस्याः सा तया. Adj. to धेन्वा.

28. उदग्रः क्षत्त्रस्य शब्दः क्षतात् त्रायते इति (व्युत्पत्त्या) भुवनेषु रूढः किल। तद्विपरीतवृत्तेः (जनस्य) राज्येन उपक्रोशमलीमसैः प्राणैः वा किम्।

'The noble क्षत्र epithet is indeed so called because (as its derivation implies) it protects (others) from destruction. To a man whose course of conduct is contrary (to this high spirit), of what use is the kingdom or the life stained with ignominy? तस्य विपरीता वृत्तिः यस्य तस्य तद्विपरीत० Whose conduct is contrary to the connotation of the word. Being myself a क्षत्र, if I do not try to save the cow from death, I follow a course of conduct quite contrary to my क्षत्रपद, and then the kingdom or the life would be of no interest to me. This is the reply tendered to the argument expressed in the verses 22 & 23.

29. महर्षेः अनुनयः च (i. e. वा) अन्यपयस्विनीनां विश्राणनात् कथं नु शक्यः–How is the pacification of the great sage possible by the grant of other cows? इमां सुरभेः अनुनां अवेहि. Know this cow to be not at all inferior to सुरभि. रुद्रौजसा (एव) तु त्वया अस्यां प्रहृतम्. You have been able to attack her only though the prowess of रुद्र (Shiva). The king means to say that the cow was not an ordinary one, and hence she could not be replaced even by crores of other cows. विश्राणन Grant, giving away. न ऊनाम् (inferior) अनूनाम्. This is a reply to the argument of the lion put forth in the verse 24th.

30. सा इयं मया स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण भवतः मोचयितुं न्याय्या। एवं (सति) तव पारणा विहता न स्यात् मुनेः क्रियार्थः च अलुप्तः भवेत्।
Thus then this cow deserves to be liberated by me from you by giving up my body as

ransom; that being done, your after-fast meal will not be obstructed and the means of the sage's rites too will not be destroyed. निष्क्रय ransom. That which brings back to the owner what has been once taken away by another. पारणा the meal that breaks the fast. स्वदेहस्य अर्पणम् तद् एव निष्क्रयः.

31. परवान् भवान् अपि इदं अवैति-तव हि देवदारौ महान् यत्नः-(यद्) रक्ष्यं विनाश्य स्वयं अक्षतेन (किंकरेण) नियोक्तुः अग्रे स्थातुं न शक्यम्। You too who are a servant (lit. dependent) know this well-because there is a great effort of yours towards (the protection of) this देवदारु tree—that it is not possible for one to stand unwounded (i. e. unharmed) before one's master after allowing the charge to be destroyed. रक्ष्यम् that which is to be protected, a charge. विनाश्य having caused to perish i. e having allowed (it) to be destroyed. The king means that कुम्भोदर should appreciate his embarrassment, he too being an employee of Shiva. It will not do for him to stand safe and sound before the God Shiva allowing the देवदारु tree to be destroyed by a wild beast.

32. किमपि अहं तव अहिंस्यः मतः चेत् (तर्हि) मे यशःशरीरे दयालुः भव। If anyhow you regard me as one unworthy to be killed (i. e. if any how you think that I should not be killed) even then be kind to my body made up of my fame. मद्विधानां एकान्तविध्वंसिषु पिण्डेषु अनास्था खलु। For in fact, persons like me have no regard for earthly

lumps of clay (i. e. bodies) which are invariably to perish (in the end). भौतिक formed of coarse elements. एकान्तं (invariably) विध्वंसन्ते इति तेषु एकान्त०

33. सम्बन्धं आभाषणपूर्वम् आहुः ; स. सम्बन्धः वनान्ते संगतयोः नौ वृत्तः ॥ They say that friendship (सम्बन्ध) is the consequence of conversation. That friendship has arisen between us who have come together(by chance) in the forest. आभाषणं पूर्वं (कारणं) यस्य सः i e. whose main source is conversation. तद् (therefore) भूतनाथानुग सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुं त्वं न अर्हसि. Therefore Oh attendant of Shiva, you should not refuse to accede to this request of mine, who am (now) your friend; सम्बन्धः अस्य अस्ति इति सम्बन्धिन् friend. भूतानाम् (living beings) नाथः तस्य अनुगः ।

34. The lion complies with the King's request. तथा इति गाम् (गो=speech) उक्तवते हरये सद्यः प्रतिष्टम्भ विमुक्तबाहुः दिलीपः न्यस्तशस्त्रः (सन्) स्वदेहं आमिषस्य पिण्डं इव उपानयत्. To the lion who said, 'So be it', Dilipa, whose arm was at once free from restraint, laying down his weapons, offered his own body as if it were (merely) a lump of flesh. प्रतिष्टम्भात् विमुक्तः बाहुः यस्य सः। न्यस्तानि शस्त्राणि येन सः तथाभूतः सन् i. e. who had laid aside his weapons. उक्तवते active participle, adj. to हरये.

35. तस्मिन्क्षणे उग्रं सिंहनिपातं उत्पश्यतः (expecting) अवाङ्मुखस्य प्रजानां पालयितुः उपरि विद्याधरहस्तमुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात । At that moment, on him, the protector of the people, who expected a terrible bound of the lion and who (consequently) had hung his

head down, fell showers (from the sky) discharged by the hands of विद्याधरs. उत्पश्यतः & अवाङ्मुखस्य both adj. to प्रजानाम् पालयितुः. विद्याधर is a class of demigods.

36 अमृतायमानं (sweet like nectar) उत्थितम् 'उत्तिष्ठ वत्स' इति वचः निशम्य; having heard a nectar-sweet voice which rose up, 'Arise, my son'; i. e presently a voice exclaimed, 'Arise, my son'; having heard these words etc. उत्थित=उत्पन्न which was produced, was heard. उत्थितः सन् rising up. राजा अग्रतः प्रस्त्रविणीं गां स्वां जननीं इव ददर्श, न सिंहम् । The king saw before him the cow discharging milk, just like his own mother, and no lion ! प्रस्त्रवः (flow of milk) अस्याः अस्ति इति प्रस्त्रविणी ।

37. विस्मीतं तं धेनुः उवाच । (हे) साधो मया मायां उद्भाव्य परीक्षितः असि । My good fellow, you have been tested by me by creating a delusion. ऋषिप्रभावात् (due to the prowess of वसिष्ठ) अन्तकः अपि मयि प्रहर्तुं न प्रभुः (able) किमुत (then what to tack of) अन्यहिंस्राः. प्रहर्तुम् to strike.

38. गुरौ भक्त्या मयि अनुकम्पया (sympathy) च (अहं) ते (तुभ्यम्) प्रीता अस्मि; हे पुत्र वरं वृणीस्व. मां केवलानां पयसां प्रसूतिं न अवेहि; प्रसन्नां मां कामदुघां (अवेहि) Do not regard me as one who produces milk alone; if pleased, I can produce whatever desired by men i. e. I can fulfil one's desires. कामान् दोग्धि इति कामदुघा ।

39. ततः मानितार्थी स्वहस्तार्जितवीरशब्दः सः हस्तौ समानीय (bringing to-gether, joining); मानिताः (honoured) अर्थिनः येन; i. e. who satisfied the desires of supplicants; स्वहस्तेन अर्जितः (earned) वीर इति शब्दः येन who

had earned the title of hero by (dint of) his own arms वंशस्य कर्तारम् अनन्तकीर्तिं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे; prayed for a son from सुदक्षिणा, (that would be) the founder of a dynasty, and of endless glory. नास्ति अन्तः यस्याः सा अनन्ता अनन्ता कीर्तिः यस्य सः अनन्त०

40. सा पयस्विनी सन्तानकामाय राज्ञे 'तथा' इति कामं प्रतिश्रुत्य 'हे पुत्र मदीयं पयः पत्रपुटे दुग्ध्वा उपभुञ्क्ष्व' इति तं आदिदेश. The cow promised the desired boon (कामं) with words, 'So be it', to the king who longed for progeny, and then thus ordered him, "My son. get my milk in a vessel made of leaves and then drink it up." सन्तानं कामयते इति सन्तानकामः। काम्यते इति कामः That which is desired i. e. a boon.

IV

1. अथ सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ. In course of time सुदक्षिणा showed signs of pregnancy. The दौहृदलक्षणं is compared to three things. It was उपस्थितोदयं भर्तुः ईप्सितं the desire of the husband about to to be fulfilled; उपस्थितः उदयः (fulfilment) यस्य तद्; secondly it was सखीजनस्य उद्वीक्षणानां (eyes) कौमुद्याः मुखम् (beginning)–the beginning of the moon-light to the eyes of her female friends. The female friends, from observing the दौहृदलक्षण, anticipated with delight the approaching birth of the son, even as they would anticipate with delight full moon-light after once it has commenced to appear. Thirdly the दौहृद-

लक्षण was इक्ष्वाकुकुलस्य संततेः निदानम् the prime source of the continuation of the इक्ष्वाकु family.

2. शरीरसादात् असमग्रभूषणा लोध्रपाण्डुना मुखेन (उपलक्षिता) सा विचेयतारका तनुप्रकाशेन शशिना (उपलक्षिता) प्रभातकल्पा शर्वरी इव अलक्ष्यत। शरीरस्य सादः attenuation of body असमग्राणि आभरणानि यस्याः whose ornaments were scarce; लोध्रम् इव पाण्डु तेन pale as the Lodhra flowers तनुः प्रकाशः यस्य तेन तनु० the moon whose light was pale. प्रभातात् इषद् न्यूना प्रभातकल्पा approaching or bordering on dawn (तद्धितवृत्ति). 'She (सुदक्षिणा) who had put on only a few ornaments due to the attenuation of body, with her face pale as the Lodhra flower, just resembled (अलक्ष्यत) the night bordering on morn, wherein stars were growing scarce (lit. wherein stars required a search to be seen), with the moon having pale dim light.' The night is about to deliver dawn. The moon grows pale, and the stars appear few and far between. Just in the same way, सुदक्षिणा was about to deliver a son; her face had grown pale, and the ornaments too were only few (as her bodily frame had emaciated).

3. मृत्सुरभि तदाननं रहसि उपाघ्राय क्षितीश्वरः तृप्तिं न आययौ. 'The lord of the earth was never satisfied smelling, in private her mouth fragrant with earth.' Women are well-known to relish earth etc. while in such state. मृदा सुरभि–मृत्सुरभि. Then follows a similie. Like whom? शुचिव्यपाये पयोमुचां पृषतैः सिक्तम् वनराजिपल्वलम् (उपाघ्राय) करी इव. As the elephant too is never satisfied smelling a

pond in the forest groves, besprinkled with drops of water from the clouds at the close of the summer. शुचेः (Summer) व्यपायः (end) शुचिव्यपायः वनराज्याः पल्वलम्. The pond situate in the forest groves. मृत्सुरभि also goes with पल्वल. पृषत a drop of water.

4. The verse explains why सुदक्षिणा had the दोहद of eating earth. 'Her son, whose chariot would stop only at the furthest end of the quarters, would enjoy (i e. lord over) the earth even as Indra (मरुत्वान्) enjoys the heaven'; it was for this reason (अतः) that disregarding all other things of taste, she fixed her mind in such a desire (i. e. of eating earth). Eating of earth clearly predicted in her case that the whole of the Earth would belong to her son. रस an object or thing of taste दिशां अन्ते (एव) विश्रान्तः रथः यस्य सः whose chariot would come to a stop only at the furthest end of quarters.

5. मागधी (सुदक्षीणा) ह्रिया किञ्चिद् (अपि) ईप्स्तिम् मे न शंसाति; केषु वस्तुषु (सा) स्पृहावती इति अनुवेलम् आदृतः उत्तरकोसलेश्वरः प्रियासखीः पृच्छॆति स्म। Through modesty the Magadha Princess does not reveal to me any of her desires or the things she desires," thus out of politeness (आदृतः) did the Lord of Uttarakoshalas constantly make inquiries of the companions of his beloved. The first line may also be thus translated; "Through modesty the Magadha Princess does not tell me what she

desires. For what things has she got longings?" अनुवेलम् वेलायाम् वेलायाम् इति अनुवेलम् अव्यय० समास often. आदृत: Being polite.

6. दोहददु:खशीलता The painful condition of mind as a sequence to the constant longings in pregnancy. दोहददु:खशीलताम् उपेत्य means: when she reached the stage when the temperament is painful due to constant longings, यदेव सा वव्रे तद् आहृतम् अपश्यत् she saw everything that she desired supplied to her. अधिज्यधन्वन: हि अस्य भूपते: त्रिदिवे अपि इष्टं (वस्तु) अनासाद्यम् न अभूत् Because when his bow was strung, nothing that was desired (by him), even (if the object were) in heavens, was unobtainable to the king.

7. क्रमेण च दोहदव्यथां निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा सा पुराणपत्रापगमात् अनन्तरम् सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा लता इव रराज Having got over the (aforesaid) painful state of pregnancy, she, with her limbs gradually developing, appeared bright like a creeper, which has put on pleasant sprouts, after the falling away of old leaves. सनद्धा: मनोज्ञा: पल्लवा: यस्या: सा. On which pleasant sprouts have budded forth. प्रचीयमाना: (developing) अवयवा: यस्या: सा. Whose limbs are developing.

8. दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं आनीलमुखं तदीयं स्तनद्वयम् भ्रमराभिलीनयो: सुजातयो: पङ्कजकोशयो: श्रियम् तिरश्चकार. In course of days, her plumpy breasts, whose nipples were (had turned) completely dark, put to shame, as it were, the beauty of two charming lotus-buds, to which black-bees are clinging. नितान्तं पीवरम् नितान्तपीवरम्. आ (all round) नीलम्

आनीलं आनीले मुखे ययोः ते. Whose nipples were completely dark. भ्रमरैः अभिलीनयोः भ्रमराभिलीनयोः

9. The king regarded the queen who was big with child (ससत्त्वा), as the Earth (सागरः अम्बरम् यस्याः सा whose garment is ocean-the Earth) with treasures in her interior, or as the शमी tree with fire latent in its interior, or as the river सरस्वती with water hidden (under the bed). निधानं गर्भे यस्याः सा. अभ्यन्तरे (In the interior) लीनः पावकः यस्याः सा, ताम्. शमी tree is believed to contain latent fire.

10. सदृशी befitting to, suited to प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेः, भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम्, धृतेः च सदृशीः पुंसवनादिकाः क्रियाः धीरः स राजा यथाक्रमं व्यधत्त । The prudent king caused to be performed पुंसवन and other ceremonies, in due order, (in a manner) befitting to the love (he bore) to his wife, to the magnanimity of his mind, to the (immense) wealth (amassed) from the furthest ends of quarters, and to the (internal) pleasure (arising from the expectation of the birth of a son) प्रियायाम् अनुराग प्रिया०. पुमान् (male child) सूयते अनेन इति पुंसवनम्. तद् आदि यासां ताः क्रियाः बहु०. क्रमं अनतिक्रम्य यथाक्रमम् अव्यय०

11 Construe the verse thus: गृहागतः नृपः सुरेन्द्रमात्राश्रित-गर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासनया उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया पारिप्लव-नेत्रया तया ननन्द. On coming to her chamber the king was pleased to see her, who could leave her seat with difficulty due to the weight of the embryo, which was made up

of the portions of gods (the guardians of quarters) whose hands were fatigued by the (constant). folding of hands for customary saluations, and whose eyes were tremulous. सुरेन्द्राणां मात्राभिः (अंशैः) आश्रितस्य गर्भस्य गौरवात्. Due to the weight of the embryo which was entered upon by (i. e. composed of) the अंश s of सुरेन्द्र s. उपचारस्य यः अञ्जलिः तस्मिन् (i. e. तत्करणे) खिन्नौ हस्तौ यस्याः सा. पारिप्लवे (Tremulous) नेत्रे यस्याः सा.

12. अथ कुमारभृत्याकुशलैः आप्तैः भिषग्भिः गर्भभर्मणि अनुष्ठिते (सति) काले प्रसवोन्मुखीं प्रियां (काले) आभ्रितां दिवम् इव पतिः प्रतीतः (सन्) ददर्श. After the nourishment of the foetus was made (i. e. after the measures that tend to nourish the foetus were taken) by well-wishing physicians, skilled in the treatment of infants, the husband (the king) found his wife, to his joy, nearing the time of delivery, even as (one would view with pleasure) the sky overcast with clouds, at proper time. कुमारभृत्या. Treatment, fostering, of infants तस्यां कुशलैः गर्भस्य भर्मन् (nourishment). प्रसवस्य उन्मुखीम् प्रसवोन्मुखीम्

13. ततः शचीसमा (सुदक्षिणा) समये उच्चसंश्रयैः असूर्यगैः ग्रहैः सूचित-भाग्यसंपदम् पुत्रम् त्रिसाधनाशक्तिः अक्षयम् अर्थम् इव असूत. "At the proper time, she, who resembled शची, delivered a son, whose future greatness (lit. fortune as destined in his good luck) was presaged by five auspicious stars, that were on their highest apexes and which never merged into the sun, just as the three-factored power brings forth abundant wealth. असूर्यग The star that never merges into the sun

and dissolves. उच्चसंश्रयै: On highest apexes of their orbits Such a position of stars betokens immense good fortune. त्रिणि साधनानि यस्या: सा त्रि० शक्ति-power arising out of three साधनs Viz प्रभाव (Personality of the king), मन्त्र (Good counsel) and उत्साह (Energy).

14. The quarters looked pleasant; breezes blew pleasantly; the (sacrificial) fire, with its flames encircling on the right (a sign of most auspicious occurence) received offerings; that moment everything betokened auspiciousness; because the birth of such is only for the uplift (good) of the world.

15. अरिष्टशय्यां परितः विसारिणा तस्य सुजन्मनः निजेन तेजसा सहसा हतत्विषः निशीथदिपाः आलेख्यसमर्पिता इव बभूवु. The mid-night lamps, suddenly shorn of their brilliance by the innate lustre of the well-born chield which (i. e. the lustre) spread all around the bed in the delivery chamber, appeared as it drawn (simply) in a picture. अरिष्ट the delivery-room परितः around अरिष्टशय्यां-परितः around the bed which was kept in the delivery-chamber. हताः त्विषः येषाम् ते हतत्विषः। आलेख्ये (चित्रे) (एव) समर्पिता । They did not appear like real, lustorus, lamps. They appeared like those drawn in a picture only. There were only the forms of the lamps, not the lustre.

16. भूपतेः अमृतसंमिताक्षरं कुमारजन्म शंसते शुद्धान्तचराय त्रयमेव अदेयम् आसीत्-शशिप्रभम् छत्रम् उभे चामरे च. To the attendant of the Harem, who announced to him the birth of the son, in words sweet as honey,

only three things were such as could not be given;— his moon--resplendent Royal umbrella and the two chauries. The king was ready to give up everything but those three things. अमृतेन संमिताः (समाना) अक्षरा यस्य तत् whose words were (sweet) as honey. शुद्धान्तचर an attendant in the harem. शंसते Dative of the Present Parti of शंस्; शशेः इव प्रभा यस्य तत् शशिप्रभम्.

17. The immense rapture of the king, as he gazed intently at the lovely face of his son, with eyes motionless like a lotus in a windless spot, could not be contained within himself (it overflew all bounds) just like the flood of the great ocean at the sight of the moon. निवाते (in a windless place) यत् पद्मम् निवातपद्मम् तद्वत् स्तिमितेन (motionless) निवात० कर्म०. Take नृपस्य with गुरुः प्रहर्षः आत्मनि न प्रबभूव. Overflew all bounds (lit. could not be contained within himself)

18. स दिलीपसूनुः तपस्विना पुरोधसा तपावनाद् एत्य अखिले जातकर्मणि कृते प्रयुक्तसंस्कारः आकरोद्भवः मणिः इव अधिकं बभौ। When the whole जातकर्म ceremony had been (duly) performed by the devout family priest (वसिष्ठ) who (specially) came from the Penance--grove, the son of दिलीप shone more brilliantly, as would a jewel, produced from (i. e. taken out from) a mine, after the polishing process has been gone through. पुरोधस् family priest. जातकर्मन् A ceremony performed at the birth of a child आकराद् उद्भवः यस्य सः आकरो० प्रयुक्तः संस्कारः यस्य सः प्रयुक्तसंस्कारः.

19 The sounds of (various) auspicious musical instruments, pleasing to the ear, and accompanied by the joyful dances of the dancing-girls, pervaded not only the palace of the lord of the मगध Princess, but also the path of heavenly beings (i. e. the sky) The music was played upon by gods also. सुख: (delightful)श्रव: येषाम् ते lit whose hearing is delightful i e. delightful to hear. विजृम्भ् to pervade. द्यौ: ओक: येषाम् ते दिवौकस: gods.

20. रक्षितु: तस्य संयत: न बभूव, He (because he was) the protector, had no captive यं सुतजन्महर्षित: सन् स विसर्जयेत् Whom he may release out of delight at the birth of the son, therfore he only liberated himself from the bond of the forfathers, which is (generelly) called a debt. When a man begets a son, he is freed from the debt due to his forefathers in the shape of continuing the line.

21. अयं अर्भक: श्रुतस्य अन्तं यायात् तथा युधि परेषां (अन्तं) च यायाद् इति-Thinking that (इति) the child would go to the end of (i. e. would fully exhaust) the holy learning, and also surpass his enemies (परेषां) in battle (lit, go to the end of i. e. would outstrip the enemies in martial tactics) धातो: गमनार्थम् अवेक्ष्य अर्थवित् स पार्थिव: आत्मसंभवम् नाम्ना रघुं चकार। The King, who knew the meanings of words (perfectly) gave his son the name 'रघु', looking to the sense of 'Going' contained in the root. The धातु रंघ् means 'to go.' From that the name रघु was devised by दिलीप because the boy was 'to go' to the end of etc.

22. स रघुः समग्रसंपदः पितुः प्रयत्नात् शुभैः शरीरावयवैः हारिदश्वदीधितेः अनुप्रवेशात् बालचन्द्रमाः इव दिने दिने वृद्धिं पुपोष–The boy began to develop all the charming limbs of the body, by the (steady) efforts of his father who could command all the treasures, as the young moon would develop (i. e grow larger), by the reflection of the rays of the sun. हरितः अश्वाः यस्य सः हारिदश्वः सूर्यः तस्य दिधीतिः (ray) तस्याः अनुप्रवेशात् (entrance into i e. reflection).

23. As Uma and Shiva (वृषाङ्कः) rejoiced at (the sight of) शरजन्मन् (कुमार) or शची and इन्द्र at (the sight of) जयन्त, so did the King and the मगध Princess who both resembled them (i. e. उमावृषांकौ & शचीपुरन्दरौ) rejoice at (the sight of) him (i. e. रघु) who was like him (i. e. कुमार or जयन्त). शरजन्म an epithet of कार्तिकेय, because he was reared among the reeds. वृषांङ्कः वृषः अङ्कः यस्य सः whose mark (on the banner) was a bull. जयन्त the son of शची and इन्द्र.

V

1. रघुः तम् अनिमेषवृत्तिभिः अक्ष्णां शतैः, हरिभिः वाजिभिः च, हरिं विदित्वा एनम् गगनस्पृशा धीरेण स्वरेण निवर्तयन् इव अवोचत्। Knowing him (the person who was carrying away the horse) to be Indra by his hundred eyes which knew no twinkling, and by his tawny horses, रघु, with a deep, sonorous voice, that reached the sky, cried out to him, as if forcing him to turn back (by means of that voice alone.) नास्ति निमेषः (twinkling) यस्यां सा

अनिमेषा. अनिमेषा वृत्तिः येषाम् तैः अनिमेष० गगनं स्पृशति इति गगनस्पृश्.

2. Oh, Lord of gods, thou art called by the wise, the first of those that enjoy sacrificial share; then why are you up to destroy the sacrificial rite of my father who is ever engaged in such holy rites? मखस्य अंशाः तान् भजन्ते इति, तेषाम् मखांश० अजस्रा (Unceasing) दीक्षा अजस्रदीक्षा तस्याम् प्रयतस्य. अजस्र० क्रियायाः विघाताय क्रिया०

3. त्रिलोकनाथेन दिव्यचक्षुषा त्वया मखद्विषः सदा नियम्याः ननु । स त्वम् धर्मचारिणां कर्मसु स्वयं अन्तरायः भवसि चेत्, (तर्हि) विधिः च्युतः (एव स्यात्) त्रियाणां लोकानाम् नाथः। दिव्यानि चक्षूंषि यस्य सः। मखद्विषः the obstructors (lit. haters) of sacrifice. If you, who should check the मखद्विषः, be yourself an obstructor, विधिः च्युतः (स्यात्) all the rites would indeed perish!

4. (हे) मघवन् तद् महाक्रतोः अग्र्यम् अङ्गम् (the fundamental factor) अमुं तुरंगम् प्रतिमोक्तुं (त्वम्) अर्हसि. श्रुतेः पथः दर्शयितारः ईश्वराः– great persons (like yourself) who lead (others) by (lit who show) the paths of the Vedas, मलीमसां पद्धतिं न आददते never resort to mean ways.

5. इति रघुणा समीरितम् (spoken) प्रगल्भं (bold) वचः निशम्य दिवौकसाम् अधिपतिः (इन्द्र) सविस्मयः (सन्) रथं निवर्तयामास उत्तरं प्रतिवक्तुं च प्रचक्रमे (began).

6. (हे) राजन्यकुमार (son of a क्षत्रिय) यद् (त्वम्) आत्थ तद् तथा। यशोधनैः (by those who regard fame as their wealth) तु परतः (from an enemy) यशः रक्ष्यम्; भवद्गुरुः जगत्प्रसिद्धम् अशेषं तद् मम (यशः) इज्यया

लङ्घयितुं उद्यतः; your father is (now) ready to ontshine that whole cf my world-famous renown by (this) sacrifice.

7. यथा हरिः एकः पुरुषोत्तमः स्मृतः As Hari alone is regarded (meant by the word) पुरुषोत्तम; यथा महेश्वरः त्र्यम्बकः एव, न अपरः; as by the word 'महेश्वर', Shiva alone is meant, and none else ; तथा मुनयः माम् शतक्रतुं विदुः; in the same way, the sages know me as शतक्रतु (one who has performed hundred sacrifices); these our epithets can never belong to another. If Raghu completed the hundredth sacrifice, the epithet शतक्रतु would go to him too--which is impossible. द्वितीयं (जनं) गच्छति इति द्वितीयगामी.

8. अतः त्वदीयस्य पितुः अयम् अश्वः कपिलानुसारिणा मया अपहारितः कपिला०–by me who acted as Kapila did. अत्र (in this case) अलं तव प्रयत्नेन. सगरस्य संततेः पदव्यां पदं मा निधाः Do not place your foot on the path of (i. e. followed by) Sagar's sons. (See notes on Passage XII 3)

9. ततः अपभयः (अपगतम् भयम् यस्मात् सः fearless) तुरगस्य रक्षिता (रघुः) प्रहस्य पुरंदरं (इन्द्रम्) पुनः बभाषे। यदि एष ते सर्गः-if that be your determination,–शस्त्रं गृहाण–take up your arms; रघुम् अनिर्जित्य भवान् कृती न खलु. Unless you have defeated रघु (i. e. me), do not consider yourself successful. कृतम् अनेन इति कृती-One who has achieved his object.

VI .

1. तस्यां (इन्दुमत्यां) उपस्थितायाम् when she came near. (इयम्) मां वृणीत न (वा) इति रघोः सूनुः समाकुलः अभूत्. Raghu's son became doubtful whether she would choose him or not; अस्य वामेतरः बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैः संशयम् नुनोद "His right arm removed his doubt by means of the throbbing of the केयूरबन्ध part of the arm (which was a good omen). केयूरं बध्यते अत्र इति केयूरबन्धः That part of the arm where the armlet is worn–midway between the shoulder joint and the elbow.

2. सर्वांगवानवद्यं तं प्राप्य कुमारी अन्योपगमाद् व्यावर्त Approching him who was faultless in all his limbs, the princess dropped (the idea of) going to another. सर्वेषु अवयवेषु अनवद्यम् (faultless) अन्यं उपगमः अन्योपगमः going to another. षट्पदाली हि प्रफुल्लं सहकारं एत्य वृक्षांतरं न काङ्क्षति. आली a row. सहकार the mango tree अन्यः वृक्षः वृक्षान्तरम्.

3. इन्दुप्रभां इन्दुमतीं तस्मिन् (अजे) समावेशितचित्तवृत्तिम् अवेक्ष्य – Finding Indumati, who had the loveliness of the moon, to have fixed her mind on him. समावेशिता चितस्य वृत्तिः (inclination) यस्याः सा तां समावेशित० अनुक्रमज्ञा सुनन्दा इदं सविस्तरं वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे Sunanda, who knew (very well) the proper order (of speech) proceeded to make the following detailed speech. अनुक्रमं जानाति इति अनु०

4. इक्ष्वाकुवंश्यः नृपाणां ककुदं आहितलक्षणः ककुत्स्थ इति (कश्चिद् राजा) अभूत्; यतः (from whom) उन्नतेच्छाः कोसलेन्द्राः श्लाघ्यं काकुत्स्थशब्दं दधाति। There was a certain prince, the descendant of इक्ष्वाकु, of famous

renown, and foremost among kings, named ककुत्स्थ, from whom, the lords of Uttara Koshalas, of noble aspirations, have derived the noble title of Kākustatha. इक्ष्वाकोः वंश्यः (वंशे भवः वंश्यः)। आहितानि (प्रख्यातानि) लक्षणानि यस्य सः। नृपाणां ककुदं best among Kings. ककुत्स्थस्य अपत्यं पुमान् काकुत्स्थः काकुत्स्थः इति शब्दं काकुत्स्थशब्दम्. ककुदि (On the hump of a bull) तिष्ठति इति ककुत्स्थः।

5. The verse explains why the King was called ककुत्स्थ. यः (ककुत्स्थः) संयति महोक्षरुपं महेन्द्रम् आस्थाय प्राप्तपिनाकीलीलः (सन्) बाणैः असुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः चकार. "Who, mounting upon the great Indra who had taken the form of a big bull, thus playing the role of the Pinakin, made the cheeks of the demons' wives void of ornamental decorations.' He killed the Asuras; their wives became widows and as such they could not decorate their cheeks. प्राप्ता पिनाकिनः लीला येन प्राप्त०। महान् उक्षा महोक्षः तस्य रूपम् महोक्ष०। प्रोषिताः पत्रलेखाः याभ्यः ताः -From which decorations were gone.

6. तस्य कुले कुलप्रदीपः उरुकीर्तिः नृपतिः दिलीपः जातः किल। In his race indeed was born king Dilipa, the light (or the ornament) of his family, and of wide renown. यः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये एकोनशतक्रतुत्वे अतिष्ठत्. Who stood on the position of one who had performed ninety-nine sacrifices (one only less than hundred), (simply) in order not to incur the ill-feeling of Indra. Though he was able enough to perform the hundredth sacrifice too, he did not conclude it, simply

to keep up good terms with Indra. शक्रस्य अभ्यसूया (disfavour) तस्याः विनिवृत्तये (Avoiding).

7. यस्मिन् (दिलीपे) महीं शासति विहारार्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां अंशुकानि वातः अपि न अस्रंसयत् । आहरणाय हस्तं को लम्बयेत् । When he was ruling over the earth, even the wind did not move the garments of intoxicated women, who had fallen asleep on half the way to the pleasure-ground; who could then stretch his hand to take them away? विहारस्य (pleasure-ground) अर्धपथे विहारा० वाणिनी a wanton or a drunken woman.

8. विश्वजितः नाम महाक्रतोः प्रयोक्ता (The performer of a great sacrifice called Vishvajit) तस्य दिलीपस्य पुत्रः रघुः पदं प्रशास्ति (rules in his stead) यः चतुर्दिगावर्जितसम्भृतां विभूतिम् मृत्पात्रशेषाम् अकरोत्. Who rendered his wealth, which had been accumulated by its being brought from all the four quarters, to the remnant of an earthen pot only. i. e who gave away everything in the sacrifice, till at last only an earthen vessel remained in his possession. (See Raghuvansha 5th sarga verses 15, 16).

9. यस्य यशः इयत्तया परिछेत्तुं न अलम् Whose fame was impossible to be measured by any standard–One coued not say, 'His fame is this much, or spread in this country etc. It was unlimited. What sort of यशस्? अद्रिम् आरूढम् उदधिम् वितीर्णम्, भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् ऊर्ध्वं गतम् (Which had gone up to the heavens) अनुबन्धि (Eternal) च. इयत्ता fixed measure. इयतः भावः इयत्ता–This-much-ness.

10. असौ कुमारः अजः त्रिविष्टपस्य (स्वर्गस्य) पतिम् जयन्त इव तम् अनुजातः This Prince अज is born of him as Jayanta is born of the Lord of heavens. दम्यः यः भुवनस्य गुर्वीं धुरं धुर्येण पित्रा सदृशं बिभर्ति. Who, though still a beginner, bears the heavy yoke (of the kingdom) like his father, who had had a long experience Here a similie is intended दम्य means a young bullock not yet trained to the yoke. As such a bullock would bear the brunt of the yoke equally with another bull who has long been broken to (trained to) the yoke, so did अज, though yet a beginner, bear the yoke of the kingdom as efficiently as रघु.

11. Select this (prince) then, who is equal to you in (the nobleness of) family, in beauty, in youth, and in various other good qualities with modesty as the chief one Let the jewel be studded into gold विनयः प्रधानः येषाम् तैः विनय–प्रधानैः गुणैः.

12. ततः सुनन्दावचनावसाने नरेन्द्रकन्या (इन्दुमती) लज्जां तनूकृत्य (having lessened) प्रसादामलया दृष्ट्या (by a glance beaming with joy) संवरणस्रजा इव कुमारं प्रत्यग्रहीत। The second line means : By her glance which was bright with (internal) joy she accepted him as her husband as if with the garland to be placed on the neck of the chosen one She cast the bright glance, and it was as much as putting the very garland (which was in her hand) round his neck प्रसादेन अमला तया प्रसादा॰ संवरणस्य स्रजा संवरण॰ ।

13. सा यूनि तस्मिन् (अजे) अभिलाषबन्धं शालीनतया वक्तुं न शशाक She was unable to declare her attachment to that young prince through shyness; अभिलाषबन्धः The knot of love; i. e. attachment. अरालकेश्याः सः (अभिलाषबन्धः) रोमाञ्चलक्ष्येन गात्रयष्टिम् भित्त्वा निराक्रमत्. But that feeling of attachment of her who had curled hair, (at last) burst forth through (lit breaking) her bodily frame by way of horripilation. Her hair erection showed that she had already conceived an attachment for him. रोमाञ्चस्य लक्ष्येन (under the pretext of i.e. by way of horripilation).

14. सख्यां तथागतायां (When such became the state of her friend) सखी वेत्रभृत् (cane-bearer) (सुनन्दा) परिहास पूर्वं बभाषे–आर्ये अन्यतः व्रजाम इति. 'Oh venerable one, let us pass on to another.' अथ वधूः एनां असूयाकुटिलं ददर्श Thereupon the bride darted an angry glance at her. असूयया कुटिलम् यथातथा. Lit. in a crooked way through anger. वेत्रभृत् staff bearer, to show that she was appointed to the task she was performing.

15. करभोपमोरूः सा चूर्णगौरं गुणम् (garland) मूर्तम् अनुरागम् इव धात्रीकराभ्याम् रघुनन्दनस्य कण्ठं यथाप्रदेशं आसज्जयामास. 'She (Indumati), whose thighs resembled the trunk of an elephant, got placed on the neck of अज (रघुनन्दन), at its proper place, the selection-garland, red with auspicious powder, as if it were her love incarnate, by the hands of her nurse.' She did not her-self garland the Prince, out of delicacy; she made the nurse put it on the neck of अज at its proper

place मूर्तं अनुरागम् इव. As if her love had taken the form of the garland. करभ means the back of the fore-arm as well as the trunk of an elephant. करभः उपमा ययोः तौ ऊरू यस्याः सा-करभो०

16. The excellent one (i. e. the prince), thought the younger sister of the king of the Vidarbhas actually encircling her arms round his neck, by that garland, which was made of auspicious flowers and which was pendent over his broad chest. कण्ठे अर्पितौ बाहू एव पाशौ यया. Who had thrown round the neck cords in the form of arms. विशाल-वक्षःस्थले लम्बया (pendent) विशालवक्षःस्थललम्बया.

17. The citizens, pleased at the union of like qualities (of अज & इन्दुमती), gave out a unanimous cheer, bitter to the ears of (other) kings, "This moonlight (इन्दु०) has at last been united with the moon, freed from clouds; this Ganges (इन्दु०) has merged into (lit. gone downto) the ocean, fit for her. समगुणानां योगेन प्रीतिः येषां ते सम० मल्लिनाथ takes समगुण as बहु समाः गुणाः ययोः तौ समगुणौ (अज & इंदु) तयोः योगेन etc. श्रवणयोः कटु–श्रवणकटु.

18. एकतः प्रमुदितवरपक्षम् अन्यतो वितानं तत् क्षितिपतिमण्डलम् उषसि प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रम् सरः इव आसीत् The assemblage of kings, which had on one side the relations of the bride-groom full of joy and on the other side the rest full of disappointment, just resembled a lake, in the morning, which had the lotuses in full bloom, while wherein the beds of night-lotuses had closed.

प्रमुदितः वरस्य पक्षः यस्मिन् तत् क्षिति० वितानं Dull, dismayed, कुमुदवनेन प्रतिपन्ना निद्रा येन which slept by reason of the night-lotuses (having already closed).

VII

1. अथ रघुः आत्मजं प्रकृतिषु प्रतिष्ठितम् (well-established) वीक्ष्य विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेषु अपि विषयेषु आत्मवित्तया निःस्पृहः अभवत्। Now Raghu, finding his son firmly established among his subjects, became indifferent to (all) objects of sense, which are by nature perishable, even though they be heavenly, through his knowledge of 'self'. विनाशः धर्मः येषाम् तेषु त्रिदिवे तिष्ठन्ति इति त्रिदिवस्थाः तेषु.

2. For, the descendents of दिलीप, in the decline of their age, transferred the royalty to their deserving sons, and being self-restrained, took to the life of ascetics, whose garments are barks of trees. गुणवत्सु सुतेषु रोपिता श्रीः यैः ते। परिणाम decline of age. तरुवल्कानि एव वासांसि येषाम् तेषाम्। संयमिनाम् (ascetics). पदवी course of life.

3. अरण्यसमाश्रयोन्मुखं तं पितरं सुतः (अजः) वेष्टनशोभिना शिरसा (with his head beautified with turban) पादयोः प्रणिपत्य आत्मनः अपरित्यागं अयाचत। अरणस्य समाश्रयः तस्य उन्मुखं (who was intent on taking to the forest residence). वेष्टनेन शोभते इति वेष्टन०

4. आत्मजप्रियः रघुः अश्रुमुखस्य तस्य (अजस्य) तद् ईप्सितं कृतवान्. Raghu, who was fond of his son, fulfilled the desire of him, whose face was wet with tears

किंतु सर्पः त्वचम् इव व्यपवर्जितां श्रियं पुनः न प्रपेदे. But he did not accept back the royal fortune which he had (already) abandoned, just as a serpent his slough. अश्रूणि मुखे यस्य तस्य अश्रु० । प्रियः आत्मजः यस्य आत्तज०

5 सः (रघुः) किल अन्त्यं आश्रमं आश्रितः पुराद् बहिः आवसथे निवसन्, अविकृतेन्द्रियः सन् स्नुषया इव पुत्रभोज्यया श्रिया समुपास्यत. He, who had resorted to the last stage of life, living in a habitation outside the city, with his senses perfectly under control, was served by the royal fortune, fit to be enjoyed only by his son, as by his (Raghu's) daughter-in-law. पुत्रेण एव भोग्या पुत्रभोग्या तया.

6. प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवम् अभ्युद्यतनूतनेश्वरं तत् कुलम् निभृतेन्दुना उदितार्केण (च) नभसा तुलां समारुरोह । That renowned (तत्=प्रसिध्धम्) family, with its former king resorting to asceticism and with its new prince (gradually) prospering (lit. risen up) (just) resembled the sky wherein the moon is almost set, and the sun has just arisen. प्रशमे स्थितः पूर्वः पार्थिवः यस्य तत् । अभ्युद्यतः नूतनः ईश्वरः यस्य तत् । तुलां समारुरोह (with instr.) exactly resembled.

7. यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ रघुराघवौ अपवर्गमहोदयार्थयोः धर्मयोः भुवं गतौ अंशौ इव जनैः ददृशाते । The people looked upon रघु & राघव (i e. अज) who put on (respectively) marks of asceticism and royalty, as the two portions of religious merit, having salvation and (worldly) prosperity as their ends, descended to the earth. यतिः च पार्थिवः च तयोः लिङ्गानि धारयतः तौ । रघु stood for ascetism; he therefore

appeared to be the portion of that religious merit which has absolution as its end; राघव stood for royalty, thus appearing to be the portion of that religious merit which has worldly prosperity as its end.

VIII

1. बाष्पेणगद्गदं यथा स्यात् तथा स विललाप. सहजाम् अपि धीरताम् अपहाय. giving up his natural fortitude. अयस् iron. Even iron when heated gets softness; what then to say in the case of human beings (lit those who have bodies) !

2. गात्रसंगमात् by (their) contact with limbs; आयुः अपोहितुं प्रभवान्ति (if the flowers) have the power of taking away life, then what (other thing) will not be an instrument (for destroying life) to Fate (when) desirous of killing (lit striking) ?

3. Or perhaps the destroyer of men (now) tries to destroy a soft thing with a soft instrument only; and the first instance (in proof of this) as observed by me is the lotus whose destruction results from the sprinkling of dew. हिमस्य सेकः एव विपत्तिः (death, destruction) यस्याः सा. पूर्वं निदर्शनम् First instance.

4. जीवितम् अपहन्ति इति जीविता०-A destroyer of life If this wreath of flowers has the power of destroying life, then why does it not kill me when I place it on my chest ? (Indeed)

by the will of God sometimes poison acts as nectar or nectar as poison.

5. Or perhaps through adverseness of my fate this has been designed as a flash of light ing by fate; for the tree has not been felled down by it whereas the creeper that had entwined itself round its branches has been destroyed. भाग्यस्य विप्लवः भाग्यविप्लवः

6. When you never disregarded me, for a long time, even when I had given you an offence, how is it that all of a sudden, you do not consider this person (i. e. me), who am innocent, as one fit to be talked with ? अपराद्ध One who has given offence to (another).

7. शुचिस्मिते कैतववत्सलः शठः त्वया ध्रुवम् विदितोऽस्मि, यद् माम् अनापृच्छ्य इनः असंनिवृत्तये (त्वम्) परलोकं गता असि। Oh lady of pure smiles, I am certainly known to thee as a deceitful lover loving you insincerely; therefore it is that you have gone away from here. without bidding adieu to me, to the other word, never to return. कैतवेन वत्सलः Falsely affectionate, insincere. संनिवृत्ति return.

8. इदं मम हतजीवितं तावद् दयितां यदि अन्वगात् (तर्हि) तयाविना किं विनिवृत्तम्। आत्मकृतेन प्रबलां वेदनां (तत्) सहताम्। Why did this wretched life of mine return without her, after having first gone after my beloved ? (Since that it has returned), let it endure excruciating pain brought on by its own doing. तावद्=आदौ.

9. सुरतश्रमसंभृतः स्वेदलवोद्गमः अपि ते मुखे ध्रियते अथ च आत्मना त्वं अस्तम् इता। इमां देहभृतां असारतां धिक्। There still exists on your face the rise of drops of perspiration brought on by the fatigue due to सुरत (sexual union), while you have been lifeless. Fie upon this frailty of human beings!

10. पूर्वं कृतं कृतपूर्वम्। अहं क्षितेः शब्दपतिः ननु। त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः। In fact I am the lord (lit. husband) of the earth only in name, while for you I bear strong affection fettered by devotion. भावः एव निबन्धनम् यस्याः सा; love of which devotion is the fetter (निबन्धनम्)

11. हे करभोरु मारुतः कुसुमोच्चकचितान् बलीमतः भृङ्गरुचः तव अलकान् चलयन् मे मनः त्वदुपावर्तनशङ्कि करोति। Oh beloved with thighs resembling the elephant's trunk, the wind, shaking your curled hair, interwoven with flowers and dark as bees, makes my mind suspicious of your return (i. e. makes my mind think that you are reviving). कुसुमैः उत्कचितान् कुसुमो० बलीमतः having curls. भृङ्गाणां इव रुच् येषाम् तान् Having the colour of-or appearing like-black bees. तव उपावर्तनम् (coming back to life, revival) तत् शङ्कते इति त्वदुपावर्तनशङ्कि।

12. Therefore, my beloved, you should drive away my sorrow by coming to life, as the herb at night dispels by its blaze the darkness existing in the caves of the Himalayas.

13. उच्छ्वसिताः (dishevelled) अलकाः यस्य तद् (मुखम्); विश्रान्ता कथा यस्मात् (from which speech has ceased,

mute) तद् मुखम्. विरतः अभ्यन्तरस्य षट्पदस्य स्वनः यस्मात् विरता० एकपङ्कजम् the peerless lotus.

14. The night returns to the moon; the female (i. e. Chakravaki) returns to the Chakravaka (lit. the bird moving in pair only); thus these both (the moon and the Chakravaka) can bear the intervals of separation; but how can you, gone for ever, not burn me ? अत्यन्तं गता अत्यन्तगता. Departed for ever.

15 Oh lady with beautiful thighs, tell me, how that tender body of thine, which felt pain even when laid down on a bed of soft sprouts, would now suffer (the pain of) mounting on the funeral pyre.

16-17 True indeed that sweet speech in the cuckoos, gait languid with intoxication in female swans, tremulous glances in the female deer and sportiveness in the creepers shaken by the breeze–these qualities have been deposited (in them) by you specially for me though (you were) eager for heaven; yet they are unable to support my heart whose agony is great at the separation from you.

18. ननु त्वया इमौ सहकारः फलिनी च मिथुनम् परिकल्पितम् । You had verily designed this mango-tree and this Priyangu creeper as a couple. अनयोः विवाहसत्क्रियाम् अविधाय गम्यते इति असाम्प्रतम्–it is improper that you go away without celebrating their auspicious marriage rites.

19 त्वया कृतदोहदः अयं अशोकः यत् कुसुमं उदीरयिष्यति तत् तव अलकाभरणं (कुसुमं) कथं नु निवापमाल्यतां नेष्यामि । How shall I use the flowers which yonder Ashoka, whose longings were satisfied by you, will soon give out, and which ought to have been on embellishment to your hair, as flowers in funeral offering? निवाप funeral offering तस्य माल्यताम् to serve as flowers which are usually offered in honour of the dead.

20 Oh well limbed one, thou art mourned by this Ashoka tree, which sheds tears in the from of flowers, rememebering as it were the favour of (your) kick, which was unobtainable by others (i e. other Ashska trees) and which was accompanied by the tinkling of anklets. सशब्दं नूपुरं यस्मिन् तम् ।

21. निश्वसितं (breath) अनुकुर्वन्ति ते. That imitate your breath; i. e. as fragrant as your breath. किन्नराणां इव कण्ठः यस्याः सा, किन्नर is a class of celestial musicians विलासाय मेखलां बिलासमेखलाम् । Oh one with the kinnar-like tone of voice, why do you thus sleep on without completing the sportive-Zone which has been (only) half-set with Bakula flowers, as fagrant as your breath, by you in company with me?

22. Your friends shared your happiness and affliction; this (your) son is (waxing, growing) as the moon on the first day; I was exclusively devoted to you; and yet you have taken this action cruel in its resolve. प्रतिपत्ति resolution.

23. All patience is gone; amorous sportings are at an end; music has ceased; the season has no more its charms; there is no longer any use of ornaments and my bed has been vacant to-day.

24. This verse is regarded as one bringing out Kalidasa's conception of an ideal housewife. Tell me what has not been taken away of me by cruel death in snatching you away from me–(it has taken away) a real housewife, a counsellor, a friend in private and a beloved pupil in the fine arts.

25. हे मदिराक्षि मदाननार्पितं रसवत् मधु पीत्वा परलोकोपनतं मे वाष्पदूषितं जलाञ्जलिं कथं नु अनुपास्यासि । Oh thou of intoxicated eyes, how will you, after once tasting the tastful wine passed from my mouth, drink the offering of water, soiled with my tears, and transmitted to the next world ?

26. Even though there is abundance of wealth, the happiness of अज may be now regarded without you as hereto confined (i. e. now limited); for to me, who am unattracted by any other temptation, all the objects of pleasure were solely dependent upon you. The objects were enjoyable only in your company. Without you, they have no charms for me.

27. The lord of the Kosalas thus lamenting for his beloved, in a way conveying his deep sense of grief, made even the trees pour forth showers of tears in the form of exudation, oozing out

from the branches of trees. करुण: अर्थ: करुणार्थः. Sense, sentiment, of sorrow तेन ग्रथितं यथा स्यात् तथा. In a manner bringing out clearly his deep sense of grief. प्रियां प्रति-प्रियामुद्दिश्य. स्रुतः शाखारसः स एव बाष्पः स एव दुर्दिनं (shower) येषाम् ते स्रुत०

28. अथ तस्य अङ्कतः स्वजनः कथंचित् ताम् सुन्दरीं अपनयि कृतान्त्य-मण्डनां (सतीं) अगरुचन्दनैधसे अनलाय विससर्ज । कृतानि अन्त्य-मण्डनानि यस्याः सा–Whose funeral decorations were carried out. अगरुचन्दनः (black aloe wood) एव एधांसि यस्मिन्–whose fuel consisted of black aloe wood. अनलाय विससर्ज–consigned (her) to fire.

29. नृपतिः सन् (अपि)–i. e. even though he was learned–शुचा प्रमदाम् अनु संस्थितः इति वाच्यदर्शनात्–Through the foreseeing of the scandal that the king, learned though he was, died after his wife though grief–देव्या सह शरीरं अग्निसात् न चकार। न तु जीविताशया. His reason for not dying after his wife, was not any care for his life, but the scandal. वाच्यस्य (scandal) दर्शनात्–Through the apprehension of the censure.

IX

1. यतः मुनिः असमाप्तविधिः, (therefore) तव तापकारणं विद्वान् अपि ततः (i. e. प्रकृतेः from the natural state) च्युतं भवन्तं प्रकृतौ स्थापयितुं स्वयं न उपस्थितः ।

2. Oh virtuous one, deposited in me is the speech of his, brief in words of message; Oh king whose exuberance of might is well-known, hear it, and then you should treasure it in your heart.

3. अजन्मनः पुरुषस्य पदेषु—in the (three) strides of the पुरुष (विष्णु) who knows no birth; i. e. in the three worlds He sees with his unimpeded (निष्प्रतिघेन.) mental (ज्ञानमयेन) eye the three things (त्रितयं) viz. the past (समतीतं), the present (भवन्) and the future (भावि). निर्गतः प्रतिघः (obstacle) यस्मात् तेन.

4. पुरा किल दुश्चरं तपः चरतः तृणबिन्दोः (नाम मुनेः) परिशङ्कितः (भीतः) हरिः (Indra) समाधिभेदिनीं सुराङ्गनां हरिणीं (नाम) अस्मै प्रनिधाय। समाधिभेदिनी The destroyer of meditation.

5. The sage, through rage (arising) from the break in his meditation, which (i. e. rage) was as it were a wave destructive of the limits in the form of ascetic-peacefulness, cursed her, who had unravelled all her charms in front of himself, thus—" Be a mortal woman on the earth." प्रमुखे आविष्कृताः चारवः विभ्रमाः यया ताम्। शमः एव वेला तस्याः प्रलयोर्मिः (प्रलयकाले यः ऊर्मिः a wave which arises at the time of प्रलय–all-embracing annahilation) As the प्रलयोर्मि destroys all barriers, the मन्यु forsook all the ascetic peacefulness.

6. He made her a denisen of the earth (only) till the sight of a celestial flower, when she prayed (lit. when she was humbled), " Oh lord, this person is dependent (on Indra); pray excuse me my offensive action."

7. क्रथकैशिकवंशसंभवा सा (she, born in the race of the क्रथकैशिक s) तव महिषी भूत्वा, चिराय (at last) दिवश्च्युतं

(dropped from heaven) शापनिवृत्तिकारणं (the means of the expiation of the curse) (सुरपुष्पं) उपलब्धवती विवशा (अभवत्). She saw the celestial garland, and soon became senseless as her curse ceased to operate.

8. तद् (then) अलं तदपायचिन्तया; away with any contemplation of her death. उत्पत्तिमताम् विपद् उपस्थिता. Death is impending on those that are born. इयं वसुधा त्वया अवेक्ष्यताम्; वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः (मन्यन्ते). Let this earth be protected by you; for indeed the kings have their wife in the Earth.

9. उदये मदवाच्यम् उज्झता (त्वया) आत्मवत्तया श्रुतम् आविष्कृतम्। मनसः ज्वरे समुपस्थिते पुनः अक्लीबतया (तत्छ्रुतं) प्रकाश्यताम्। In prosperity (i.e. when you got the royalty etc), in avoiding (i. e. steering clear of) the censure of being called 'proud', you exhibited your (real) learnedness by means of control over your senses. Now that a trouble over your mind has come up, let the same learnedness shine forth (i. e. be exhibited) once again, boldly. मदेन यद्वाच्यं तद् मद्वाच्यम्-the censure or the scandal that arises out of one's being proud. आत्मवत्ता. Self-possession.

10. How can you, thus weeping over her. get her back ? You cannot get her back even though you die after her. For the destinations of those that go to the next world lie along different paths, according to their deeds (in the world). परलोकजुषां those who go to the next world.

11. With your mind free from sorrow, favour your wife with the offering of water. They say that the ceaseless flow of tears of the dear ones does indeed afflict the dead. अपगतः शोकः यस्मात् तद् अपशोकं । अपशोकं मनः यस्य सः । निवापस्य दत्तिः (दान; offering) अतिसंततम् un-interrupted.

12. शरीरिणां मरणं प्रकृतिः; जीवितं विकृतिः बुधैः उच्यते । जन्तुः क्षणमपि श्वसन् अवतिष्ठते यदि, (तर्हि) असौ लाभवान् ननु । Death is natural to those who have bodies; life is declared by the wise as a variation (of the natural state i. e. death). Fortunate indeed is the being that remains breathing, even for a moment.

13. A man of stupid mind regards the death of a dear one as a dart implanted in the heart; while a firm-minded one regards the same (i. e. death) as an arrow uprooted (from the heart) by reason of its being the means of getting (lit. the door leading to) absolution.

14. When even one's own body and soul are well-known for their connection and separation, tell me why separation from external objects should at all torment a wise man. स्वस्य शरीरं शरीरीच स्वशरीरशरीरिणौ द्वन्द्व. श्रुतौ संयोगः (union) विपर्ययः च ययोः तौ (i e. तादृशौ). बहुव्रीहि. बाह्यैः विषयैः विरहः– Separation from external objects.

15. हे वशिनाम् उत्तम पृग्जनवत् (like an un-enlightened low man) शुचः वशं गन्तुं त्वं न अर्हसि । द्रुमसानुमतां किं अन्तरं यदि वायौ (सति) द्वितये अपि ते चलाः—what is the difference between a tree and a mountain if

they both begin to shake in the wind? द्वितय Consisting of two i e. both.

16. सः (अजः) उदारमतेः विनेतुः वचः 'तथा' इति प्रतिगृह्य मुनिं विससर्ज। (किंतु) तद्वचः शोकघने अस्य हृदि अलब्धपदं (सत्) गुरोः अन्तिकं प्रतियातम् इव। Accepting the message of the noble-minded preceptor with the words 'So be it', he (अज) dismissed the sage; but the message, finding no room in his heart dense with grief, returned, as it were, to the preceptor. उदारा (exalted, noble) मतिः यस्य सः उदार०

17. Owing to the childhood (minority) of the son, he, whose sweet speechwas (nevertheless) never untrue, passed with great difficulty eight years, (satisfying himself) with the sight of her resemblance (found in various objects) (सादृश्य) and her picture (प्रतिकृति) and also with momentary pleasures of her company in dreams. अवितथ Not untrue, i. e. true. अवितथं सूनृतं यस्य सः अवितथ०.

X

1. 'Now returned the Spring (मधुः) with fresh flowers, to pay his respects, as it were, to that supreme lord (दशरथ) whose burthen of realm was equal to that of यम, कुबेर, वरुण, and इन्द्र, and whose exploits were (everywhere) adored.' वसन्त came to do honour to the King bringing flowers with him. यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां समा धूः यस्य स यम० अञ्चितः विक्रमः यस्यः सः of esteemed prowess.

2. धनदाध्युषितां दिशं जिगमिषुः रथयुजा परिवर्तितवाहनः रविः दिनमुखानि (i. e. dawns) हिमनिग्रहैः विमलयन् मलयं नगं अत्यजत्। 'Desirous of going to the quarter presided over by Kubera, with his horses turned back by his charioteer, the Sun, whitening (lit. clarifying) the dawns by the dissipation of the frost, left the Malaya Mountain' When the spring begins, the sun commences his northward journey from the मलय mountain. धनदेन अध्युषितां दिशं-the Northern direction.

3. 'At first the blowing of flowers; then fresh sprouts of leaves; and then the humming of the bees and the notes of the cuckoos: thus in due order did मधु, descending over the woodland abounding in trees, reveal himself.

4. आर्तवं नवं अशोकतरोः केवलं कुसुमं एव न स्मरदीपनम्। (किंतु) मदयिता (maddener) दयिताश्रवणार्पितः (put i. e. affixed on the ears of their beloved) किसलयप्रसवः अपि (स्मरदीपनः आसीत्)। आर्तव growing at the proper season- seasonal.

5. शिशिरापगमश्रिया किंशुके उपहितं मुकुलजालं मदयापितलज्जया प्रमदया प्रणयिनि उपहितं नखक्षतमण्डनम् इव अशोभत। The network (i e the multitude) of buds that was brought about on the Palasha tree by the Vernal Beauty looked lovely as the ornament in the from of nail-scratches, on the body of a lover, (occasioned) by a young woman whose bashfulness has been driven away by intoxication. शिशिरापगमः Close of the Shishira season, i. e. the Spring. मदेन यापिता लज्जा यस्याः सा मद०. यापित P. P. of the causal of या.

6 सुरभिगन्धिषु कुसुमितासु वनराजिषु अन्यभृताभिः प्रथमं एव उदीरिताः (अत एव) मिताः गिरः प्रविरला मुग्धवधूकथा इव शुश्रुविरे। In the rows of forests, of fragrant scent and furnished with flowers, were heard the notes for the first time uttered by the cuckoos, being therefore sparing and resembling thereby the subdued expressions of bashful young maidens. सुरभिः गन्धः यासां तासु सुरभि०. अन्यभृता an epithet of the cuckoo which is supposed to be reared by the crow.

7. 'With songs made up of the humming of the bees pleasing to the ear, and with the soft charms of the teeth furnished by the flowers, the creepers in the planted forests appeared graceful, with the sprouts moving by the breeze, as though they (i e. sprouts) were gesticulating hands. श्रुतिभ्यः सुखा श्रुतिसुखाः। श्रुतिसुखाः भ्रमरस्वनाः एव गीतयः यासां ताः। कुसुमानि एव कोमला दन्तरुचः यासां ताः। The creepers are compared with dancing girls; their songs were the humming of bees; their teeth were the tender flowers; and their hands were the tender sprouts.

8. अङ्गनाः ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरं स्मरसखं मधुं पतिषु रसखण्डनवर्जितं निर्विविशुः। The maidens enjoyed the wine, which is skilful in bringing about graceful amorous actions, which surpasses the Bakula flower in sweet smell, and which is the exciter of passion (lit the friend of Love), (but) so as not to create any breach in their passionate love-making with their husbands.

ललिताः विभ्रमाः (amorous actions) तेषां बन्धे (in creating, bringing about) विचक्षणः-तम्। सुरभिणा गन्धेन पराजितं केसरं येन तम्। स्वरस्य सरवायं. पतिषु (विषये i. e. as regards their husbands) रसस्य खण्डनेन वर्जितं यथा स्यात् तथा रस० निर्विविशुः enjoyed.

9. The house-wells, with lotuses full-blown and with aquatic birds (lit. birds fond of water) warbling sweetly and indistinctly through intoxication, looked beautiful like women whose faces are more charming on account of smiles and whose girdles are jingling because of their being loosened. मदेन कलाः मदकलाः। उदकेलोलाः उदकलोलाः। मदकलाः उदकलोलविहंगमाः यासु ताः।

10. मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः रजनीवधूः इष्टसमागमनिर्वृतिं अनितया वनितया सदृशं तनुतां ययौ। 'The Night-female, shortened on account of the Spring, with its twilight pale on account of the rise of the moon, got attenuated just like a woman who could not attain the bliss of the union with her desired Lover." The night is here compared to a वधू who is खण्डिता (cheated in love by her husband) whose face grows pale at the rise of the moon by reason of the thought of her husband's sporting with some another woman. इष्टेन समागमः तस्य निर्वृतिं (happiness) आनितया। निर्वृतिं इता would mean 'acquired happiness'; निर्वृतिं अनिता means who did not get the happiness etc.

11. हिमकरः अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः अंशुभिः मकरोर्जितकेतनम् कुसुमचापं अतेजयत्। The moon, with its rays clear on account of the removal of

frost (from the weather) and which (have the power to) remove the fatigue caused by sexual enjoyment, heightened Love (कुसुमचापं) who has a high-soaring banner of crocodile.

12. अञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिः अलिभिः अङ्कितः तिलकः The Tilaka tree, marked with bees that had alighted upon the rows of flowers and that were charming as the spots of collyrium. वनस्थलीं न शोभयति स्म (इति) न खलु; not that it did not adorn-i. e. it did adorn-the woodland; like what? तिलकः प्रमदाम् इव; even as the तिलक mark (marked with sports of collyrium) adorns a woman-अञ्जनस्य बिन्दवः इव मनोहरैः। कुसुमानां पङ्क्तिषु निपतन्ति इति।

13. तरूणां चार्वी विलासिनी (The charming coquette of trees) नवमल्लिका मनः अमदयत्. स्मितरुचा with the beauty of her smile that was put forth by flowers (i e. the full-blown flowers on the creeper gave an appearance of a smile-कुसुमैः संभृतया), and which (स्मितरुच्) spread over her lower lip in the form of the sprouts and which was pervaded with the fragrance of honey (which served as wine). किसलयं एव अधरः (lower lip); तत्र संततया (spread over) मधुनः गन्धः तेन सनाथया।

14. नवदोलं ऋतूत्सवं अनुभवन् अबलाजनः पटुः अपि प्रियकण्ठजिघृक्षया आसनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतां (जडतां) अनयत्। The young women, while enjoying the Vernal Festivities which bring with them new swings, though expert (in successfully swinging without falling down) relaxed their creeper-like arms in the hold of the ropes of seats, through

the desire of embracing the necks of their lovers.' नवा: दोला: (swings) यस्मिन् तम् । जलतां=जडतां अनयत्–made their hands loose i. e. feigned awkwardness in holding the ropes.

15. वत मानं त्यजत ; अलं विग्रहै; चतुरं वयः (lovely age i. e. youth) गतं (once gone) न पुनरेति । इति स्मरमते परभृताभिः निवेदिते इव (thus the opinion of स्मर being communicated as it were by the cuckoos) वधूजनः रमते स्म (the young ladies sported freely).

XI

1. वाक् च मनः च वाङ्मनसे (an irregular इतरेतर द्वन्द्व). तयोः अगोचरं–who is beyond the scope of words and mind.

2. Construe : पूर्वं विश्वसृजे (who was at first the Creator of the universe) तदनु (thereafter) विश्वं विभ्रते etc. त्रेधा स्थितः आत्मा यस्य सः who has three-fold manifestation.

3. एकरसं दिव्यं पयः यथा देशे देशे रसान्तराणि अश्नुते–as the water from the heaven (दिवि भवं दिव्यं) i. e. rain-water, primarily of one flavour, takes to various other flavours in various regions, so also Thou, that art immutable, takest to various conditions in (connection with) different गुण s (सत्त्व, रजस् and तमस्).

4. Thyself immeasurable, thou hast measured all the worlds; Thyself craving for nothing, thou grantest the prayers of others; Thyself unconquered, thou art conquering; thyself imperceptible, thou art the cause of all the perceptible objects.

5. They declare thee to be present in the heart and (yet) not near; possessing no desires and yet an ascetic; compassionate, and yet untouched by sorrow (अघेन स्पृष्टः अघस्पृष्टः न अघस्पृष्टः अनघ०) and ancient (or primeval) and yet not subject to decay.

6. The same antithesis continues in this verse. अवीशः One having no superior over him.

7. सप्तार्चिः (an epithet of अग्नि) मुखं यस्य तम्.

8. The ascetics contemplate Thee, that art centred in the heart and in full radiance for their absolution, with their minds brought under control by long practice.

9. Who can know thy real nature (याथात्म्यं)? For, though unborn, thou takest birth; though without activity thou hast destroyed the enemies, and though sleeping (i. e.enjoying योगनिद्रा) thou art ever awake. न सन्ति ईहाः (actions) यस्य सः.

10. Thou art able (पर्याप्तः) to enjoy sound and other sense objects as well as to practise severe austerity; to protect the world as well as to live indifferent.

11. आगमैः बहुधा भिन्नाः अपि सिद्धिहेतवः पन्थानः गाङ्गवीयाः ओघाः अर्णवे इव त्वयि एव निपतन्ति। The paths leading to eternal felicity, though variously differentiated by (various) systems of philosophy, ultimately meet in thee alone, even as the streams of जाह्नवी, though divided into multifarious branches flow (at last) into the ocean (alone). सिद्धेः हेतवः सिद्धि०.

12. Thou alone, Oh Lord, art the (final) refuge (गतिः) for absolution to those who have fo-

cussed their minds in thee (alone), who have dedicated all their deeds to thee, and whose desires (for worldly pleasures) have passed away. अभूयःसंनिवृत्ति, not returning again i.e. absolution.

13. Even the Earth and other elements, that constitute thy greatness, thougth perceptible by senses, cannot yet be put a limit to; what to talk of, then, limiting thee that canst be known only by Vedas and inference ? आप्तवाग् Veda. अपरिच्छेद्यः that cannot be put a limit to.

14. Thou purifiest a person only on his remembering you; hence the operations of other senses with reference to thee are already of declared fruit. When only remembrance of thee purifies a man, one can understand what दर्शन, स्पर्शन, etc. can do to a man. They would simply absolve him. निवेदितानि फलानि यासाम् ताः

15. Like the jewels of the ocean and the rays of the sun, thy inscrutable actions are beyond all praise.

16. लोकानुग्रह etc. Grace unto people is the only reason of your taking birth or doing actions.

17. तय महिमानं उत्कीर्त्य यद् वचः संह्रियते तद् श्रमेण अशक्तया वा । न गुणानां इयत्तया । That speech is closed after singing thy praises, is due either to exhaustion or inability; certainly not by a limit to thy qualities. इयत्ता This-much-ness, or so much-ness. i. e. a definite limit.

XII

1. अथ गुणज्ञः रामाभिधानः हरिः शद्बगुणं आत्मनः पदं विमानेन विगाह्-मानः रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः जायां इति उवाच। शब्दः गुणः यस्य

तद् which has the property of sound; आत्मनः पदं i. e. विष्णुपद. the sky.

2. वैदेहि आमलयाद् मत्सेतुना विभक्तं फेनिलं अम्बुराशिं छायापथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नं आविष्कृतचारुतारं आकाशम् इव पश्य। Oh Vaidehi, look at the foamy ocean, divided into two parts up to the मलय mountain by the bridge built by me, resembling the sky, clear on account of autumn, putting forth splendid stars, and crossed over by the milky way.

3. The verse gives tersely the circumstances under which the ocean came into being. The story in short is this : Sixty thousand sons of Sagara, searching for the lost sacrificial horse of their father, came to a chasm from where the horse seemed to have disappeared underground. They began to dig out the place, and the colossal amount of water that came out of the chasm formed the ocean. How the sons then abused the sage Kapila at the door of whose hermitage the horse was tied by Indra, and whom (Kapila) they believed to be the veritable thief, and how the fire of anger flashing from Kapila's eyes burnt them to ashes is well-known. 'It is said that when the sacrificial horse of their father, who was anxious to perform the sacrifice, was transported to the Netherworld by the sage Kapila, this was broadend by our ancestors who tore open the earth in search of it (the horse).'

4. The form of this ocean, which assumes various states (roaring, tranquil etc), and which,

by reason of its vastness lies occupying all the ten quarters, is impossible to be defined as to its nature or extent, even as the form of Vishnu (which too, assumes various states, and remains occupying all the ten quarters by reason of its glorious nature). तां तां अवस्थां प्रतिपद्यमान-assuming various states. इदृत्ता Such-ness i. e. quality.

5. On this does Purusha (the Supreme Being), used to have contemplation-sleep at the end of each युग, take repose after having annihilated the worlds, being praised by the First Creator seated on a lotus sprung from his own navel.

6. Herein took refuge, as it was able to afford protection, hundreds of mountains, whose pride had been destroyed by Indra who cut off their wings, just as kings, oppressed by their enemies, would seek refuge under a very just and neutral monarch. गोत्रभिद् Indra पक्षान् छिनत्ति इति.

7. Here we reach, in a moment only, due to the speed of our aerial car, the coast (कूलं) of the ocean, on the strand whereof are lying scattered heaps of pearls thrown out from the broken oyster-shells, and whereon the rows of betel-nut trees bend down under the weight of their fruits. सैकते (on the strand) भिन्नाभिः (broken open) शुक्तिभिः पर्यस्तानि (thrown about) मुक्तानां पटलानि (heaps) यस्मिन् तं adj. to कूलं. फलैः आधार्जिताः पूगानां मालाः यस्मिन्.

8. Oh one with deer-like eyes, and with thighs resembling the elephant's trunk, cast a look

behind you on the way. This land, together with the forest, comes out as it were from the sea, which is growing ever distant. मृगः इव प्रेक्षते इति मृगप्रेक्षिणी. विदूरीभवन् growing distant.

9. पश्य। (इदं) विमानं यथाविधः मे मनसः अभिलाषः तथा प्रवर्तते। क्वचित् सुराणां पथा संचरते। क्वचित् घनानां (पथा संचरते)। क्वचित् च पततां (of birds) (पथा संचरते).

10. अमी चीरभृतः जनस्थानं अपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि चिरोज्झितानि आश्रममण्डलानि यथास्वं अध्यासते। These ascetics (lit. those who put on bark garments) knowing जनस्थान to be now devoid of obstacles occupy their groups of hermitages, each his own, which had long been kept vacant (through the fear of Rakshashas), and where they have now begun to raise new huts. जनस्थान-a part of the दण्डका forest. समारब्धानि नवानि उटजानि येषु तानि आश्रममण्डलानि। अपोढाः विघ्नाः यस्मात् तं जनस्थानम्। स्वं स्वं अनतिक्रम्य यथास्वम्. चिरोज्झितानि = चिरं उज्झितानि. abandoned for a long while.

11. सा एषा स्थली यत्र त्वां विचिन्वता मया त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखाद् बद्धमौनम् इव उर्व्यां भ्रष्टं एकं नूपुरं दृष्टम् This is the spot, where, while searching for you, I saw an anklet fallen on the ground, silent as it were, because of the pain of separation from your lotus-like feet. तव चरणारविन्देन यः विश्लेषः तेन यद् दुःखं तस्मात् बद्धं मौनं येन तत्.

12. हे भीरु त्वं रक्षसा यतः (i. e येन मार्गेण) अपनीता तं मार्गं वक्तुं अशक्नुवत्यः एताः लताः आवर्जितपल्लवाभिः शाखाभिः कृपया अदर्शयन्. आवर्जिताः पल्लवाः यासाम् Whose sprouts were lowered down (hence putting up an appearance of showing the way to Rama by pointed or lowered hands).

13. माल्यवतः गिरेः अम्बरलेखि शृङ्गं एतत्पुरस्तात् आविर्भवति यत्र घनैः नवं पयः मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु (त्वया विप्रयोगः तेन यद् अश्रु तद् Tears arising out of separation from you) समं (simultaneously) विसृष्टम्. माल्यवत् is the name of a mountain. अम्बरलेखि touching the sky.

14. उपान्तवानीरवनोपगूढानि आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि अमूनि पम्पासलिलानि दूरावतीर्णा मे दृष्टिः खेदात् पिबति इव। My sight descending from a great height, (and hence) out of fatigue, drinks as it were, the waters of the Pampa lake, which are shaded by (lit covered over with) the thickets of cane plants growing on its margins and in which are slightly visible floating Sārasa birds. उपान्ते वानीराणां वनानि तैः उपगूढानि। ईषद् लक्ष्याः आलक्ष्याः। आलक्ष्याः पारिप्लवाः (swimming) सारसा येषु तानि।

15. पेशलमध्ययापि त्वया घटाम्बुसंवर्धितबालचूता उन्मुखकृष्णसारा चिराद् दृष्टा एषा पञ्चवटी मे मनः आह्लादयति। पेशलः (slender) मध्यः (waste) यस्याः सा. घटस्य अम्बुभिः संवर्धिताः बालचूताः यस्याः सा। उन्मुखाः कृष्णसाराः यस्यां सा।

16. अत्र अनुगोदं मृगयानिवृत्तः तरंगवातेन विनीतखेदः रहः त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा (सन्) वानीरगृहेषु सुप्तः (इति यत् तद्) स्मरामि। Here, along the banks of Godavari, in the bowers of cane plants, do I remember to have slept with my head resting on your laps, having returned from the hunt, my fatigue being removed by the breeze that came up from (i. e. after touching) the waves, in close privacy. गोदायाः (गोदावर्याः) समीपे अनुगोदम्.

17. यः भ्रूभेदमात्रेण नहुषं मघोनः पदात् प्रभंशयां चकार तस्य आविलाम्भः परिशुद्धिहेतोः मुनेः (अगस्त्यस्य) अयं भौमः स्थानपरिग्रहः। This is the place accepted as an earthly abode by

the sage (Agastya) who simply with a frown overthrew नहुष from the position of Indra, and who is the cause of clearness to the turbid water. The reference is here to the story of नहुष, who rising to the position of Indra by his severe austerity and valour, once ordered, in the fullness of pride, his litter to be borne by the great sages of heaven; but finding that अगस्त्य was moving rather slowly, he touched him with his right foot, urging him to move more quickly, whereupon, with a frown did अगस्त्य say, 'Fall down, thou serpent', and नहुष, turning into a heavy coil of serpent, fell from his litter down to the earth. प्रभंशयांचकार–Caused to fall down–is one form; sometimes poets break up the component parts of the verb in this way, allowing to intervence an object or a conjunction etc. आविलं अम्भः तस्य परिशुद्धिः तस्याः हेतुः The rise of अगस्त्य star in शरद् marks the beginning of turbid waters taking to clearness.

18. Here does another ascetic, सुतीक्ष्ण by name but self-controlled (दान्त) in his actions, practise penance, in the midst of four fires, fed with fuel, with the seven-horsed god (Sun) burning overhead. ललाटं तपति इति ललाटंतपः

19. ऊर्ध्वबाहुः एषः (Sutikshna) अक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावं सव्येतरं भुजं मे सभाजने इतः प्राध्वं प्रयुङ्क्ते। He, with one of his arms always raised up, directs hitherwards, in honour of me, his (other) right arm, which has the रुद्राक्ष rosary as a

bracelet, which scratches (i. e. is used to scratching) the deer and which cuts the sharp blades of कुश grass कुशाः एव सूचयः । ताः लुनाति (cuts) इति । सव्याद् इतरं Other than left, i. e. right.

20. धाराः (streams) एव स्वनः तद् उद्गृणाति इति धारा०. दरीएव मुखं दरीमुखम् । धारा० दरीमुखं यस्य सः.
Whose mouth in the form of caves gives out bellowing in the form of sounds of rivulets चित्रकूट is here compared with a bull. As a bull, butting playfully against a mound of clay gets the tips of his horns covered with mud, this mountain has got वप्रपङ्क (mud of a mound) in the form of the cloud perching over its tops. शृंगाणां (tops) अग्रे लग्नः अम्बुदः एव वप्रपङ्कः यस्य सः. मे चक्षुः बध्नाति rivets my eyes. बन्धुरगात्रि. Voc. A lady with inclined uneven limbs.

21. विदूरस्य अन्तरस्य भावात् तन्वी (appearing) thin on account of the existence of long distance. Near the mountain चित्रकूट मन्दाकिनी presents an appearance of a pearl-necklace round the neck of the Earth. The Earth is a woman, the mountain is the neck and the river is the pearl-necklace.

22. This Banian tree, known as श्याम, which on a former occasion (पुरस्तात्) was solicited by you (with a request), having now borne fruits appears like a heap of emeralds co-mingled with rubies. गारुडं An emerald. पद्मरागं A ruby.

23. असौ पदातिः (walking on foot) चीरवासाः (clothed in bark garment) भरतः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः (सन्) (i. e. having stationed his army behind) गुरुं

पुरस्कृत्य (keeping in front) वृद्धैः अमात्यैः सह अर्घ्यपाणिः (सन्) माम् अभ्युपैति.

24. यः (भरतः) पित्रा निसृष्टां अङ्कागतां श्रियं युवा अपि मदपेक्षया अभोक्तासन् इयन्ति वर्षाणि तया सह उग्रं आसिधारं व्रतं अभ्यस्याति इव। Who, though in full youth, did not enjoy the royal fortune that devolved upon him (lit. that came on his laps) by its being transferred to him by my father, and thus as it were, practised the आसिधारा vow for so many years. असिधारा (or आसिधारा) व्रत–the vow of keeping constant company with a ycung wife and yet steadily resisting the temptation of sexual intercourse with her.

XIII

1. स राजा मद्वचनात् (in my name) त्वया वाच्यः (should be thus addressed). समक्षं वह्नौ विशुद्धाम् अपि मां लोक-वादस्य श्रवणात् त्वं अहासीः तत् श्रुतस्य (illustrious) कुलस्य सदृशं (befitting) किम्। अक्ष्णोः समीपं समक्षम्।

2. अथ वा कल्याणबुद्धेः तव मयि अयं (त्यागः) कामचारः न शङ्कनीयः। मम एव जन्मान्तरपातकानां अप्रसह्यः विपाकविस्फूर्जथुः। Or this (i. e. abandonment) should not be suspected as a wayward action on your part-you who are always of benevolent intent–. This is (nothing but) an unbearable thunderstroke in the form of the ripening (or the result) of my own sins done in my previous birth. विपाकः एव विस्फूर्जथुः.

3. पूर्वं उपस्थितां लक्ष्मीं अपास्य मया सार्धं वनं प्रपन्नः आसि। तद् (therefore) तया अतिरोषात् त्वद्भवने आस्पदं प्राप्य वसन्ती अहं सोढा न अस्मि। you betook yourself to the forest with

me spurning off the Royal Fortune when she first approached (i e. devolved upon) you; being mightily angry on that account she could not suffer my presence as I stayed (with you) getting a place in your palace.

4. निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् शरण्या भूत्वा (अधुना) त्वयि दीप्यमाने (सति अपि) शरणार्थं अन्यं कथं प्रपत्स्ये। How should I, who was once, through your grace, a refuge to the ascetic females whose husbands were troubled by the demons, now seek refuge under others in spite of your glorious existence as yet ?

5. Or I would have cast away (lit. disdained) this wretched life of mine which is now fruitless on account of the unending separation from you, had your lustre deposited in me and therefore deserving preservation not been an obstacle (to my doing so). अत्यन्तः (perpetual) यः वियोगः तेन मोघे-fruitless. हतजीवितम् wretched life. अन्तरायः Obstacle.

6. प्रसूतेः ऊर्ध्वम् After delivery. Under such circumstances, after the delivery, I shall try to practise austerity with my eyes fixed on the sun, so that even in my next birth you yourself may be my husband, and there might never be separation of us. सा अहं I who am in such circumstances. सूर्ये निविष्टा दृष्टिः यस्याः सा –.

7. वर्णाश्रमपालनम् यत् स एव नृपस्य धर्मः मनुना प्रणीतः। अतः एवं त्वया निर्वासिता अपि अहं तपस्विसामान्यम् अवेक्षणीया। The protection of (four) different castes (Brahmins and others) and orders (ब्रह्मचर्य etc.) is verily laid down as the duty of a king by मनु; con-

sequently, I, who am though thus banished by you, should be looked upon (at least) in common with other ascetics. निर्वासिता banished. तपस्विभिः सामान्यम् यथा स्यात् तथा ।

XIV

1. Through abstract contemplation I know you to have been abandoned by your husband perturbed over a false rumour; but do not be therefore grieved, oh Vaidehi; you have come to the house of your father situated in a different territory. अन्यः विषयः विषयान्तरम् तत्र तिष्ठते इति । The sage's hermitage was to be regarded by Sita as the very house of her father transferred from मिथिला to the forest.

2. मे भरताग्रजे मन्युः अस्ति एव I am indeed angry with Rama. उत्खातः (drawn out) लोकत्रयस्य कण्टकः (रावणः) येन; सत्या प्रतिज्ञा यस्य सः; अविकत्थन; never boasting. त्वां प्रति अकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ who has taken to a cruel action towards you without any cause.

3. उरुकीर्तिः (of wide renown) तव श्वशुरः मे सखा । ते पिता (जनकः) सतां भवोच्छेदकरः । त्वं पतिदेवतानां (पतिः एव देवता यासां i. e. पतिव्रतानाम्) धुरि स्थिता । किं तद् येन त्वं मया न अनुकम्प्या असि । What is then there by which I should not feel compassionate for you ?

4. Dwell (then) without fear in this penance grove in which all the beings are docile due to the contact with the ascetics; here shall be performed the जातकर्म and other rites after you have safety delivered. अनघा (safe)

प्रसूतिः यस्याः सा अनघ० अपत्यस्य संस्कारमयः (संस्काररूपः) विधिः the purificatory rites that are necessary to be performed at the birth of a child.

5. After having a plunge in the river तमसा the destroyer of sins (तमोपहन्त्री) whose banks are full of the huts of ascetics, your mind shall attain tranquillity by the offering of oblations on its sandy banks. अशून्ये (full) तीरे यस्याः सा ।.

6. आर्तवं पुष्पं फलं अकृष्टरोहि बालेयं बीजं च आहरन्त्यः उदारवाचः मुनिकन्यकाः नवाभिषङ्गां त्वां विनोदयिष्यन्ति । आर्तवं growing according to the proper season. बलये हितं बालेयम् fit to be offered as an oblation. अकृष्टे (uncultivated) (क्षेत्रे) रोहति इति । adj to बीजम्. आहरन्त्यः collecting. उदारवाचः मुनिकन्यकाः etc. The ascetic-girls, of agreeable speech, will (try to) cheer yeu whose grief (अभिषङ्ग) is still fresh.

7. You will undoubtedly develop a mother's love for a child even before the birth of a son to you-by rearing up the young trees of the hermitage with jars of water big in proportion to your strength.

XV

1. अर्धं रात्रेः अर्धरात्रः तस्मिन् । स्तिमिताः (steady) प्रदीपाः यस्मिन् adj. of शय्यागृहे । सुप्तजन also adj. of शय्यागृहे । प्रवासे तिष्ठति इति प्रवासस्थः तस्य कलत्रस्य वेषः इव वेषः यस्याः सा ।

2. सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः पुरुहूतभासः परेषां जेतुः बन्धुमतः तस्य पुरस्तात् स्थित्वा जयशब्दपूर्वं अञ्जलिं बबन्ध । She stood before him whose pomp was nothing more

than (lit. just the same as) that of an ordinary good man, who had the lustre of Indra, who was the conqueror of his enemies and who had (the good fortune to have) good brothers, and with a salutory ejaculation 'Victory to you,' folded her hands साधुभिः साधारणा पार्थिवर्द्धिः यस्य सः। पुरुहूतस्य इव भाः यस्य सः।

3. आदर्शतलं प्रविष्टां छायाम् इव like a reflection that has crept into the surface of a mirror. अनपोढाः (not removed) अर्गलाः यस्य तम् अगारं (palace), पूर्वार्धेन (by his upper half) विसृष्टः तल्पः (bed) येन सः i. e. who raised his upper half of the body.

4–5. Both the verses are to be taken to-gether. सावरणे (supplied with a surrounding wall) गेहे (त्वम्) लब्धान्तरा (gained entrance); ते योगप्रभावः न च लक्ष्यते; मृणालिनी (a lotus-plant) हैमं उपरागं (blight or damage caused by frost) इव त्वं अनिर्वृतानां आकारं (the appearance of one thoroughly distressed) च बिभर्षि; हे शुभे का त्वम्, कस्य परिग्रहः (wife) वा; किं वा ते मदभ्यागमकारणम्। वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति (अस्ति) इति मत्वा आचक्ष्व। परस्त्रीषु (विषये) विमुखा प्रवृत्तिः यस्य तत् (मनः)

6. अनवद्या faultless, blameless. Construe thus: स्वपदोन्मुखेन (who was returning to his region) गुरुणा या (पूः अयोध्या) नीतपौरा तस्याः पुरः वीतनाथां अधिदेवतां मां जानीहि etc. नीताः पौराः यस्या सा।

7, सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या वस्वौकसारां अभिभूय Having (once) surpassed the city of अलका (वस्वौकसारा) by my prosperity wherein festivals were continuously held (बद्धाः) on account of excellent regime; सौराज्येन (good rule) बद्धाः उत्सवाः यस्याम्.

8. निशासु भास्वत्कलनूपुराणां अभिसारिकाणां यः संचरः अभूत् स राजपथः नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः शिवाभिः वाह्यते । भास्वत् radiant. नदत्सु मुखेषु या उल्काः (flames) ताभिः विचितम् (sought for) आमिषं याभिः । The royal road which was the thoroughfare at midnight of Ablisarikas who had bright & jingling anklets is now trodden upon by female jackals who search for flesh by the flames issuing from their howling mouths. It was an ancient belief that flames issued out of the mouths of female jackals as they howled aloud. अभिसारिका A woman that goes out to meet her lover.

9. सोपानमार्गेषु On the flights of steps. सद्यः हतन्यङ्कुभिः व्याघ्रैः etc. by tigers that have just killed the dear. न्यङ्कुः a kind of antelope.

10. The elephants painted in pictures as having entered a grove of lotus-stalks and as being presented with the bits of lotus-fibres by female elephants bear the blows of furious lions with their temples shattered down by the strokes of nails as sharp as goads (or goads in form of nails).

11. मुक्तागुणानां (pearl-necklaces) शुद्धिः (brightness) इव शुद्धिः येषां ते चन्द्रपादाः । हर्म्येषु न मूर्छन्ति are not succesful i. e. are not reflected in the mansions whose plaster has turned black due to lapse of time etc

12. Those garden-creepers of mine whose flowers were plucked by sportive women bowing down their bows through compassion, are now roughly handled (lit. pained or oppressed) by monkeys as well as savages.

13. गवाक्षः A window. तिरस्क्रियन्ते are covered over with कृमितन्तुजालैः by cob-webs of spiders.

14. स्नानीयम् Ungents, perfumed powders etc. used at the time of bathing. स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति which do not come into (lit obtain) contact with ungents etc. अनाप्नुवन्ति Negative present participle from आप् to obtain.

15. कारणेन मानुषीं तां तनुं हित्वा यथा ते गुरुः परमात्ममूर्तिं (गतः) तथा etc.

16. रघूणां प्राग्रहरः (कुशः) प्रतीतः (pleased) (सन्) तस्या पुरः प्रणयं (request) 'तथा' इति प्रत्यग्रहीत् (accepted); पूः अपि अभिव्यक्तमुखप्रसादा (सती) शरीरबन्धेन तिरोबभूव । अभिव्यक्तः मुखे प्रसादः यस्याः सा । शरीरबन्धेन तिरोबभूव disappeared with her physical body.

XVI

ग्रीष्मागमः

The Beginning of ग्रीष्म.

1. अथ अस्य प्रियाः (acc. plu.) वेशं उपदेष्टुम् इव घर्मः आजगाम. Then came up summer to give instructions as it were to his bloved wives as to the proper dress (to be worn).—रत्न०, एकान्त० and निश्वास० are adj. to वेशम्. रत्न० in which the garments are interwoven with jewels; एकान्त० wherein the (flower) garlands dangle down the extremely pale breasts, and wherein the clothes are so thin as to be blown away even by the breath. निःश्वासेन हार्याणि अंशुकानि यस्मिन् एकान्तपाण्डु extremely pale.

2. अगस्त्यचिह्नात् अयनात् भास्वति समीपं निवृत्ते सती उत्तरा दिक् आनन्दशीतां बाष्पवृष्टिमिव हैमवतीं हिमस्रुतिं ससर्ज । The streams

of melted ice that run down the slopes of Himalayas at the beginning of ग्रीष्म have been compared to the tears of joy of the उत्तरा दिश्. The Sun having left the दक्षिणायन, and having faced her, the उत्तरा दिक् let loose the ice streams on the mount Himalayas, as if they were her tears cold on account of joy. अयन, way path; अगस्त्यः चिह्नं यस्य–the अयन marked by अगस्त्य i. e. दक्षिणायन.

३. अतिमात्रं (extremely) प्रवृध्धतापः दिवसः अत्यर्थम् एव च तन्वी (short) क्षणदा (night); इति उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ सानुशयौ जायापती इव आस्ताम्. The day whose heat had excessively increased and the night which had grown extremely short, resembled husband and wife who have once fallen out (in love quarrel) by contrary actions and then have been filled with remorse.

4. दिने दिने शैवलवन्ति (full of moss, mossy) अधस्तात् (downward) सोपानपर्वाणि (steps of the staircase) विमुञ्चद् उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां अम्भः नारीनितम्बद्वयसं बभूव । उद्दण्डपद्मम्–उद्गताः दण्डाः (stalks) येषाम् तादृशानि पद्मानि यस्मिन्–(the water) in which the stalks of lotuses had risen up (i. e. were seen above the surface of the water). नारीणां नितम्बः प्रमाणम् अस्य नारीनितम्बद्वयसम् which was deep enough only to cover the hips of women. 'प्रमाणे द्वयसच्'–the प्रत्यय द्वयस is applied to indicate measure.

5. वनेषु सायंतनमल्लिकानां (Jasmine creepers that bloom in the evening) विजृम्भणोद्गन्धिषु (विजृम्भणेन उद्गन्धिषु which were odoriferous on account of full bloom) कुड्मलेषु (in the buds) सशब्दं प्रत्येकनिक्षिप्तपदः भ्रमरः एषां (कुड्मलानां) संख्यां इव चकार ।

6. कामिनीनां कर्णात् च्युतम् अपि शिरीषपुष्पं सहसा (भूमौ) न पपात। why ? because it was स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षताङ्के कपोले भूयिष्ठसंदष्टशिखम्। filaments had stuck fast in the cheeks (of the ladies) which were marked by a fresh (i. e. recent) nail-scratch covered over with perspiration. स्वदेन अनुविद्धम् आर्द्रं नखक्षतं अङ्को यस्य तस्मिन् (कपोले). (कपोले) भूयिष्ठं (extremely) संदष्टाः शिखाः यस्य तद्।

7. ऋद्धिमन्तः (the rich) धारागृहेषु शिशिरैः यन्त्रप्रवाहैः परीतान् मलयोद्भवस्य रसेन धौतान् शिलाविशेषान् अधिशय्य आतपं निन्युः। The rich persons warded off (the extreme) heat by lying on the seats made of precious stones, which (i. e the seats) were covered over with sprays of water discharged by means of machines and were washed (i. e. besmeared) with sandal paste, in hous-s furnished with artificial fountains of water.

8. The God of love whose strength was weakened by the passing away of वसन्त got strength in (i. e. received impulse by) the hair of young women which were wet on account of bath and which hung loose and on which the evening-Jasmine flowers were perched after they had been perfumed with incense. स्नानार्द्राः तेच मुक्ताः च स्नाना०। धूपवासस्य अनन्तरं विन्यस्ताः सायंतनमल्लिकाः येषु तेषु।

9. The long shoot of the Arjuna tree, slightly tawny on account of the pollen being formed on it, appeared as if it were the bow-string of the God of love broken down through rage by God Siva even after he had (already) burnt his body.

10. निदाघावधि: The summer season. As regards amorous persons, all the faults (such as heat etc.) were wiped off by the summer season which brought (with it) the fragrant mango-blossom, the (fragrant) old wine, and the (fragrant) fresh Patala flower. शिधु wine.

11. तस्मिन् समये विगाढे (advanced) (सति) जनस्य द्वौ सविशेषकान्तौ बभूवतुः तापापनोदक्षमपादसेवौ उदयस्थौ च स नृपतिः शशीच As the season advanced, these two became specially agreeable to the people–the ever-prosperous king, the service of whose feet was able to remove all calamaties and the rising moon, the service of whose rays was able to remove the heat.

इत्यलम्

ERRATA.

Page.	Line	Incorrect	Correct.
1	9	विपया	विषया
1	14	सूत्रस्येबा	सूत्रस्येवा
2	2	तनुत्यजाम	तनुत्यजाम्
2	7	नदिन्याः	नन्दिन्याः
2	17	रिवार्थं	रिवार्थं
4	17	वाहु	बाहु
5	11	प्रत्यत्रवीच्चै	प्रत्यब्रवीच्चै
6	14	नियोक्तुनहि	नियोक्तुर्नार्हि
7	13	सालक्षत	सालक्ष्यत
7	23	रजाज	रराज
8	13	रादादे	राददे
12	13	निस्पृहो	निःस्पृहो
17	24	रुदिरितः	रुदीरिताः
18	14	धरसंगतया गनः	धरसंततया मनः
23	4	निवासीता	निर्वासिता
23	15	मविष्यत्य	भविष्यत्य
24	6	Mid-nignt.	Mid-night.
25	16	पुरप्य	पूरप्य
26	5	बनेषु	वनेषु
27	8	वाव्रतात्मा	व्यावृत्तात्मा
28	16	दुःस्व	दुःख
31	17	उदबा बहुः	उद्वाहुः
33	13	विधा	विद्या
34	18	सौरभीयां	सौरभेयीं
36	4	वाशभृत्	पाशभृत्
38	28	तस्थिबांसं	तस्थिवांसं
39	8	प्रसभोध्धतरि	प्रसभोध्धृतारिः
42	22	निवसर्स्व	निवर्तस्व
47	22	Attendent	Attendant
47	22	तद्विपरीवृत्तेः	तद्विपरीतवृत्तेः
51	19	Tack	Talk

52	7	प्रतिश्रुत्थ	प्रतिश्रुत्य
53	4	इषत्	ईषद्
55	2	इात	इति
55	3	आद्दितः	आद्दतः
55	24	नितान्तपविरं	नितान्तपीवरं
56	12	मन; सभुन्नते;	मनःसमुन्नतेः
56	13	भुजार्जितनां	भुजार्जितानां
57	9	tremulo s	tremulous
57	22	शवीसमा	शचीसमा
57	31	me ges	merges
58	18	ehield	child
59	21	तपामनाद्	तपोवनाद्
59	22	बमौ	बभौ
60	19	eont muing	continuing
62	12	त्रियाणां	त्रयाणाम्
64	11	सर्वायवानवद्यं	सर्वावयवानवद्यं
65	25	शक्राम्यसूया	शक्राभ्यसूया
66	25	coued	could
68	5	कुसुमपाङ्कि	कुसुमपङ्क्ति
68	16	पाङ्कि	पङ्क्ति
68	16	स्मितरुया	स्मितरुचा
67	22	दृष्य्या	दृष्ट्या
68	23	आसञ्गयासास	आसञ्जयामास
69	24	एकनः	एकतः
70	21	प्रणिपत्थ	प्रणिपत्य
71	7	पुत्रभोज्या	पुत्रभोग्या
73	5	light ing	lightning
76	14	Ashska	Ashoka
78	16	though	through
79	21	annahilation	annihilation
83	23	गाह्नवीया	जाह्नवीया
89	22	तय	तव
89	22	अशक्तया	अशक्तया
93	21	निपण्णमूर्धा	निषण्णमूर्धा
102	28	सती	सति
103	8	चिहनं	चिह्नं